

Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands¹

HANNE KLOOTS, GEORGES DE SCHUTTER, STEVEN GILLIS EN MARC SWERTS*

Abstract

This paper reports on a study which fits in a larger investigation on variation in the pronunciation of Standard Dutch, as spoken in the Netherlands and the northern part of Belgium. In particular, it deals with the factors that determine the possible insertion of a schwa in specific consonant clusters in word-final position. Our study shows that the amount of schwa insertion varies with the region, age and gender of the speakers and the composition of the consonant clusters.

● I Inleiding: De svarabhaktivocaal in het Nederlands

Dit artikel gaat over regionale variatie in de Nederlandse standaardtaal zoals die in het laatste decennium van de twintigste eeuw in Nederland en België gesproken werd. Onderwerp van de studie is het al dan niet realiseren van de svarabhaktivocaal, i.e. de optionele insertie van sjwa tussen twee consonanten van een cluster aan het morfeem-einde.

Doelstelling van dit inleidende stuk is het verschijnsel van de svarabhaktivocaal in een ruime talige context voor te stellen. Het hele complex in verschillende posities wordt beschreven (1.1 en 1.2); in de mate van het mogelijke wordt de literatuur over het ruime onderwerp samengevat (1.3). Aangezien de geografische dimensie inherent met het onderzoek verbonden is, wordt ook een indicatie gegeven van de toestand in regionale variëteiten (dialecten) van het Nederlands (1.4).

1.1 Sjwa-insertie in auslautclusters

De meeste als universele wetmatigheden voorgestelde eigenschappen van de syllabe-structuur betreffen het syllabe-einde (zie ook Clements 1990, Vennemann 1988). In wat

* De auteurs zijn verbonden aan het Centrum voor Nederlandse Taal en Spraak van de Universitaire Instelling Antwerpen, Departement Germaanse taal- en letterkunde, Universiteitsplein 1, B-2610 Wilrijk (België). E-mail hkloots@uia.ua.ac.be, gdeschutter@kantl.be, gillis@uia.ua.ac.be, m.g.j.swerts@tue.nl.

1 Dit onderzoek maakt deel uit van het VNC-project *Variatie in de uitspraak van het Standaardnederlands*, een samenwerkingsproject tussen de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universitaire Instelling Antwerpen (FWO G-2205.98).

volgt spelen twee daarvan een belangrijke rol:

- syllabes eindigen bij voorkeur op een vocaal;
- syllabes zijn bij voorkeur bimoraïsch: ze eindigen dus hetzij op een lange vocaal of diftong, hetzij op een korte vocaal gevolgd door een enkele consonant.

Combinatie van die twee preferenties levert een hiërarchie op: syllaben op VV zijn universeel “beter” dan die op VC, en die zijn weer “beter” dan alle andere.

Als Germaanse taal vertoont het Nederlands een beeld dat buitengewoon sterk van dat ideaal afwijkt: niet alleen eindigen syllabes zeker aan wordeinde in grote meerderheid niet op VV, maar bovendien zijn ook combinaties van VVC en van V en zelfs VV gevolgd door meer dan één consonant mogelijk. Daarbij denken wij vooral aan een groot aantal consonantcombinaties (-clusters) met als tweede een dentale obstruent (*d, t, z, s*), of bestaande uit twee homorganische consonanten; resp. bv. *naakt, hemd, links, gems, beurs, hengst* en *kamp, nimf, bank*.

Andere combinaties zijn problematisch, in die zin dat de consonanten gescheiden kunnen worden door de zgn. svarabhaktivocaal (een al dan niet prominent gerealiseerde sjwa). Dat is bv. het geval in de volgende woorden: *kerm, kalm, torn, dorp, kolf, elf, bulk, galg, murw*. Vrij zeldzaam zijn grafieën geworden als *doorn, toorn* voor (frequenter) *doren, toren* (zie ook Van der Meer 1927 : 43). Ze verwijzen waarschijnlijk naar een stadium waarin de svarabhaktivocaal in dat type woorden nog niet vast was geworden in de uitspraak. Wij kunnen ons afvragen hoe insertie van sjwa in alle bedoelde combinaties te verklaren is: echt onuitspreekbaar zijn de meeste daarvan niet. Een verklaring zou zeker wel kunnen liggen in het feit dat door sjwa-insertie een lettergreppatroon ontstaat dat dichter bij het universele “ideaal” aansluit (cf. Gillis & De Schutter 1996). Door introductie van de extra vocaal komen er twee syllabes. De eerste syllabe eindigt op een korte of lange vocaal, en de (meestal twee) consonanten van het eindcluster worden over begin en einde van de tweede syllabe verdeeld (bv. [*do:rn*] => [*do:-rə(n)*], [*arm*] => [*a+rəm*]).²

1.2 Sjwa-insertie in inlautclusters

Clusters zoals die boven beschreven en geïllustreerd, komen ook in andere dan de eindpositie voor. Hoewel de svarabhaktivocaal in inlautclusters in dit artikel niet behandeld wordt, is het als achtergrondgegeven voor de problematiek zo belangrijk, dat wij het verschijnsel toch kort bespreken.

Inlautclusters komen uiteraard al voor in flexievormen op basis van dezelfde stammen als behandeld in 1.1; voorbeelden zijn: *ker-men, kal-me, tor-nen, dor-pen, kol-ven, el-fen/el-ven, bul-ken, gal-gen, mur-we*. Het type is erg interessant: enerzijds is er conceptueel natuurlijk aansluiting bij de monomorfematische woorden; anderzijds verdwijnt de aanleiding om de svarabhaktivocaal te realiseren: de twee delen van het consonantcluster kunnen perfect over twee syllabes verdeeld worden. Het is dus heel goed denkbaar dat spontaan een ander patroon ontstaat dan bij de monomorfematische woorden, en –als dat zo is– dat er

2 Als de /r/ van *arm* ambisyllabisch geïnterpreteerd wordt, eindigt de eerste syllabe niet op een vocaal, maar de twee consonanten van het r-cluster worden nog wel verdeeld over begin en einde van de lettergreep ([*ar-rəm*]).

dan interferentie ontstaat tussen de geflecteerde en de basisvorm; dat kan dan weer een rol gespeeld hebben bij het bepalen van normen. Zoals gezegd: het verschijnsel wordt in dit artikel niet verder besproken, maar het moet als achtergrondgegeven mee in beschouwing genomen worden: het fenomeen van de “norm” is immers een centraal gegeven in onze behandeling.

1.3 Appreciatie van sjwa-insertie in de standaardtaal

De problematiek van de sjwa-insertie en -deletie is in meer dan een opzicht interessant: er is fonologisch geconditioneerde variatie, en verderop zal blijken dat er ook geografisch bepaalde variatie is. De vrij summiere en meestal erg intuïtieve beschrijvingen in de literatuur suggereren bovendien dat er een stilistisch variatiepatroon is: er is een omgekeerde evenredigheid van voorkomen van de insertie met de factor “formaliteit” van het taalgebruik.

De eerste omstandige bespreking van de svarabhaktivocaal in het Nederlands dateert al van 1932, toen Branco van Dantzig het verschijnsel vanuit zuiver fonetische hoek bekeek, en sjwa-insertie associeerde met ‘Mundfaulheit’ [lett. ‘mondluiheid’] en een ‘völliges Fehlen von “Freude an der Sprache”’ [lett. ‘volledig ontbreken van vreugde aan taal’] (p.58). Een linguïstisch beter gefundeerde, fonologische beschrijving vinden wij bij Paardekooper (1949:79). Die geeft aan dat het traditionele begrip ‘svarabhakti’ in een ruimere context geplaatst moet worden dan in de literatuur tot dan toe gebruikelijk was, en ook later voor een groot deel gebleven is.³ Typerend voor deze fonologisch gefundeerde beschrijving is dat de auteur geen stelling tégen sjwa-insertie neemt. Daarmee initieert hij een tendens die zich in de volgende decennia zal doorzetten.

De appreciatie van het verschijnsel svarabhakti is nogal verschillend, en verloopt grotendeels volgens de discipline van waaruit het fenomeen bekeken wordt; er is bovendien geen eenstemmigheid in Nederland en België.

De meeste Nederlandse fonologen hebben helemaal geen bezwaar tegen insertie van sjwa in woorden als *tulp* en *melk*. Een prototypische formulering vinden wij bijvoorbeeld bij Booij (1995:127): “In non-homorganic consonant clusters in coda position, a schwa *may be* inserted” (onze cursivering). Ook volgens Kuijpers en Van Donselaar (1998:87) staat het sprekers vrij om in die conditie al dan niet een sjwa in te lassen. Ook fonetici uit Nederland keren zich over het algemeen tegen het boven voorgestelde idee van Branco van Dantzig; soms gebeurt dat zelfs erg radicaal: Zwaardemaker & Eijkman (1928:221), en Kaiser (1950:165) vinden dat sjwaloze vormen “onnatuurlijk of dialectisch”, resp. “gewild en on-nederlands” aandoen. Ten slotte zijn er de taalverzorgers (ook auteurs van leerboeken), bij wie het oordeel meestal wat minder pro insertie is. Zo vinden we in Veldkamp (1973:133) dat het vaak “moeilijk [is] een overgangsklank (svarabhaktivocaal) te *vermijden*” (onze cursivering). In Eldar (1976:105) en in Paardekooper (1987:XV) lezen we dat er dikwijls een “kleine overgangsklank”, resp. een “kleine klinker” wordt ingeschoven.

3 Paardekooper (1949) neemt ook de sjwa in *hemel* e.d. mee in beschouwing. In latere studies gebeurt dat bij ons weten nog alleen bij De Schutter (1975) op een vergelijkbare manier. Alle andere beschrijvingen maken een fundamenteel onderscheid tussen svarabhaktivocaal en “onderliggende” sjwa, cf. bv. Van Bakel (1976:54), Booij (1981:155-156), Trommelen (1983:77-78), enz.

Dat alles culmineert in het erg relativierende standpunt van Heemskerk & Zonneveld (2000:33), dat “toepassing van deze regel” (i.e. sjwa-invoeging) “normaal [is], maar zeker niet noodzakelijk”.

In Vlaanderen is invoeging van de svarabhaktivocaal van oudsher met een zwaar taboe beladen; zo vermeldt bv. Demanet (1939:75) “het opzettelijk inlasschen” ervan als een echte fout. Blancquaert (1957:161-162) kan “een begin van doffe *ə*” nog wel accepteren, maar veroordeelt de “misleiding” van de sprekers door “onze dialecten, waarin de *ə*-overgang gewoonlijk sterk overdreven wordt” (cf. hiervoor 1.4). Vooral tegen invoeging van sjwa in andere omgevingen dan de auslaut, met name middenin de woorden (bv. *armen*) “moet desnoods speciaal worden geoefend”. Vrijwel dezelfde houding vinden wij bij Mussche (1962:29): “Deze duidelijk hoorbare tweelettergrepigheid wordt door het beschaafde Nederlands verworpen”. Dat blijft ook verder de teneur: De Coninck (1970:XVIII), Van Haver (1972:42) en Aalbrecht e.a. (1998:13) leggen er de nadruk op dat de sjwa wel mag, op voorwaarde dat die “zeer licht” of “vluchtig” of “zo beperkt mogelijk” gehouden wordt.

Tussenvoeging van sjwa in meerlettergrepige woorden die op (grafemisch) eenlettergrepige teruggaan (bv. vormen als *kermen* en *ferme*) wordt heel wat strenger beoordeeld, zelfs door fonologen; ze worden als “dialectisch” verworpen; ter illustratie: Booij (1981:214, noot 13). Trommelen (1983:78) vermeldt evenzeer, dat “schwa is not inserted if the cluster is divided over two syllables”, maar de onbetwistbare voorbeelden die zij geeft, zijn monomorfematisch: *salpeter*, *balkan* e.d.

Wij vatten samen: meersyllabige woorden worden in de literatuur alles bijeen nogal stiefmoederlijk behandeld, maar wat te vinden is, wijst erop dat een sjwaloze realisatie de voorkeur wegdraagt. Daarentegen is er geen eensgezindheid t.a.v. sjwa-insertie, i.e. het optreden van de svarabhaktivocaal, in (grafemisch) eensyllabige woorden. Opvallend is het afwijzende oordeel bij taalverzorgers in België, iets minder uitgesproken ook in Nederland. Op basis van zulke oordelen valt te verwachten dat de svarabhaktivocaal in het zuidelijke deel van het taalgebied vaker bewust vermeden zal worden dan in Nederland.

In dit artikel concentreren we ons op sjwa-insertie in monosyllabische woorden. Daarbij wordt ook rekening gehouden met mogelijke geografische verschillen die in het taalgebied als geheel optreden. Zulke verschillen – als ze al optreden – zullen wel in de eerste plaats met de kenmerken van regionale taalvarianten (dialecten en vooral regiolecten) samenhangen. In de volgende paragraaf proberen wij een indicatie te geven van de regionale variatie die tot voor kort bestond (en in bepaalde regio’s ook nu nog bestaat). Dialectische variatie wordt dus als mogelijke factor van verschillen in de standaardtaal meegenomen. Wij gaan er m.a.w. van uit dat de dialectbasis van onze sprekers (of die in hun omgeving) een rol kan spelen in de keuze voor of tegen de epenthetische sjwa. Waarmee niet gezegd wil zijn dat een dialectgebied met sjwa-insertie noodzakelijk ook veel standaardtaalsprekers met datzelfde patroon moet opleveren, of omgekeerd: het fenomeen van de hypercorrectie is als factor in het taalgedrag goed bekend (cf. voor de notie “exogeen taalgebruik” in eerste instantie Sassen 1963).

1.4 De verspreiding van de svarabhaktivocaal in de dialecten van het Nederlands

Het voorkomen van de svarabhaktivocaal in de dialecten van het Nederlandse taalgebied hebben wij onderzocht in twee woorden gebaseerd op de stam *werk*: het enkelvoudige substantief *werk* en de infinitief *werken*. Dat zijn twee van de vele vormen die in de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* van het duo Blancquaert-Pée zijn opgenomen; ze komen allebei op het einde van een frase (kernzin) voor; zin 4 van de enquête luidt: “*Spitten is zwaar/las-tig werk*” en zin 32: “*Hij kan niet gaan werken - hij heeft keelpijn (omdat hij keelpijn heeft)*”. Het zal bekend zijn dat de 141 zinnen en reeksen woorden van de enquête in het hele Nederlandse taalgebied (Nederland, Vlaams-België en Frans-Vlaanderen) in zowat 2000 plaatsen zijn opgevraagd. Het resultaat van die enquête is integraal in fonetisch schrift gepubliceerd in 16 delen; verdere informatie is o.a. te vinden bij Goossens (1977:145-146).

Alle gegevens voor de twee woordvormen zijn genoteerd, en per vakje van Kloekes bekende grondkaart (cf. *Taal-Atlas van Noord- en Zuid-Nederland*) bijeengebracht. Op basis van die gegevens zijn er twee kaarten getekend,⁴ die voor beide vormen aangeven in welke vakjes die uitsluitend met, resp. zonder sjwa, of nu eens met, dan weer zonder sjwa gerealiseerd worden. Wat de laatste mogelijkheid betreft, hebben wij nog een onderscheid gemaakt naargelang de twee vormen ongeveer even vaak, of met een van beide als meest gebruikelijke vorm voorkomen.⁵

Vergelijking van de twee kaarten toont aan dat het verschil tussen sjwa-epenthesis in woord-auslaut resp. -inlaut niet (alleen) een kwestie is van frequentie in de keuze van de individuele sprekers, maar dat het ook een regionale component bezit. Het is duidelijk dat in een aantal gebieden de variatie nauwelijks invloed heeft, terwijl die in andere wel als factor meetelt. In wat nu volgt geven wij geen beschrijving van de kaartjes apart (die spreken voor zichzelf), maar wel van de verschillen tussen de kaart voor *werk* en die voor *werken*.

Zowel in auslaut als in inlaut komt sjwa voor in Noord-Holland (met inbegrip van de Waddeneilanden van die provincie), in Zuid-Holland, Utrecht, het grootste deel van Gelderland (Veluwe, Betuwe en Land van Maas en Waal), de steden langs het IJsselmeer in Overijssel, vrijwel geheel Noord-Brabant en de Zeeuwse Eilanden (enkel in die laatste gebieden zijn er bij beide woorden wat sjwaloze vormen genoteerd).

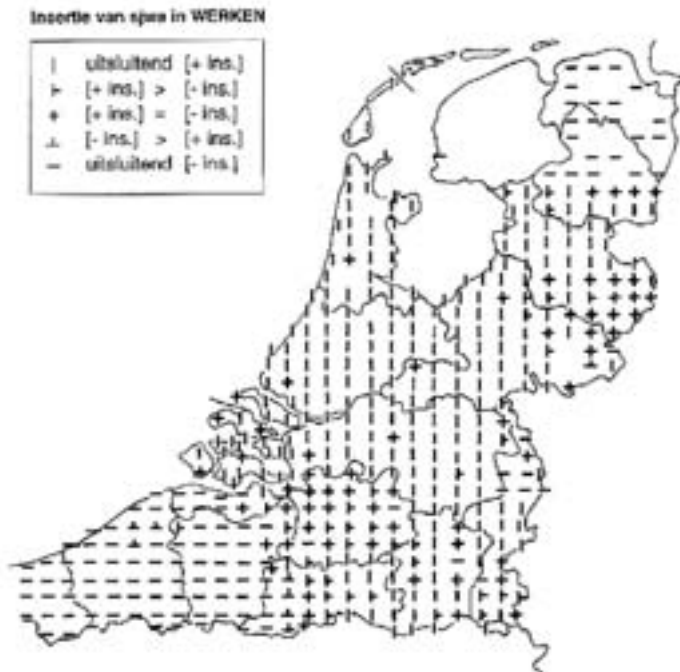
Aan de andere kant van het spectrum hebben wij gebieden waar sjwa noch in (grafe-misch) eenlettergrepige, noch in tweelettergrepige woorden optreedt. Hier hebben wij twee geografisch erg ver uiteenliggende gebieden:

4 Met dank aan Anita Muys van het Audiovisueel Centrum van de Universitaire Instelling Antwerpen.

5 Beslissen wat ‘ongeveer even vaak’ betekent, is natuurlijk een buitengewoon arbitraire zaak. We hebben voor de volgende oplossing gekozen: telkens als in een vakje het aantal opgaven van vorm x ten minst twee eenheden hoger ligt dan dat van y, en x ook ten minste dubbel zo vaak wordt opgegeven als y, is x de ‘prominentere’ vorm.



Kaart 1: Insertie van sjwa in *werk* in de dialecten van het Nederlands



Kaart 2: Insertie van sjwa in *werken* in de dialecten van het Nederlands

Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands

- Het grootste is het uiterste noorden van Nederland, met de hele provincies Friesland (inclusief de Friese Waddeneilanden) en Groningen, en het noordelijke derde van Drenthe.⁶
- In België is er een pendant: een groot deel van de provincie Oost-Vlaanderen heeft noch in de geflecteerde noch in de basisvorm een svarabhaktivocaal.

De overige regio's leveren een bont allegaartje van distributies op, waarbij als constante alleen overblijft, dat de svarabhaktivocaal minder populair is in de niet-gefleeteerde vorm dan in de infinitief. Een overzicht op basis van een noord-zuid- en een west-oost-as:

- Een noordoostelijk gebied omvat het grootste deel van Drenthe, de hele provincie Overijssel en de Gelderse Achterhoek. Afgezien van Twente heeft het hele gebied de svarabhaktivocaal in het auslautcluster (in het ongelede woord dus). In de geflecteerde vorm is de vorm met svarabhaktivocaal overal ten minste even goed bezet als die zonder.
- Een zuidwestelijk gebied omvat Frans- en West-Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen, het noordoosten van Oost-Vlaanderen en het westen van Vlaams-Brabant, m.a.w. het hele gebied om het consequent sjwaloze gebied in Oost-Vlaanderen (zie boven). In het westen (West-Vlaanderen) zijn er delen waar de toestand eigenlijk gelijk is aan die in Centraal-Oost-Vlaanderen, alleen: ze worden van dat homogene gebiedje gescheiden door dialecten waar insertie van sjwa in de enkelvoudsvorm wel mogelijk is. Het oostelijke deelgebiedje omvat het Land van Waas, het Pajottenland en de Brusselse agglomeratie. Het is duidelijk dat hier variatie in beide vormen optreedt, maar dat sjwa-insertie onvergelykelyk veel vaker voorkomt in de niet-gefleeteerde dan in de geflecteerde vorm.
- Een zuidelijk-centraal en -oostelijk gebied (zuidelijk Brabants en Limburgs): de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant ten oosten van de Brusselse agglomeratie, en Belgisch- en Nederlands-Limburg. Sjwa-insertie is in dat hele gebied normaal in de niet-gefleeteerde vorm. Bij flexie blijft de vorm met sjwa ten minste even frequent als die zonder, behalve dan in het extreme noordoosten (Venlo en omgeving), waar de vorm zonder sjwa het duidelijk haalt.

Wat moeten wij op basis van de voorgestelde gegevens verwachten? Een voor de hand liggende hypothese zou kunnen luiden dat sprekers uit elk van de genoemde regio's in hun standaardtaalgebruik zullen aansluiten bij wat in het dialect van hun geboorte- en woonstreek voorkomt (een vorm van transfer dus van de ene taalvorm naar de andere). De hypothese kan echter in botsing komen met het feit dat de twee alternatieve realisaties in de standaardtaal niet dezelfde status hebben. Taalnormeerders, zeker die in België, geven de voorkeur aan de vorm zonder sjwa.

Het is niet eenvoudig om op basis van een combinatie van deze feiten verwachtingen i.v.m. het gebruik in de standaardtaal te formuleren: zoals boven al gezegd, is er het ge-

6 Een probleem vormde hier het feit dat de dialecten van het noorden van Nederland nauwelijks aspectische hulpwerkwoorden kennen (cf. Sassen 1963); de combinatie "gaan werken" wordt in bijna de hele regio dan ook omgezet in "naar het werk gaan". Voor het hele gebied waar in de stamvorm geen svarabhaktivocaal optreedt, hebben wij nauwelijks gegevens; de gegevens die er wel zijn wijzen er wel op (voorspelbaar) dat er geen sjwa optreedt.

ven dat bekend is geraakt onder de naam “exogeen taalgebruik”: sprekers die bij een mogelijke oppositie x-y in hun dialect variant x kennen, zijn nogal eens geneigd naar variant y over te schakelen zodra het wat “netter” hoort te zijn; en ze doen dat niet alleen als y de enige vorm in de standaardtaal is, maar ook als zowel x als y daarin voorkomen, en zelfs als y net zo vreemd is aan de standaardtaal als aan de regionale en/of “platte” variant. Cf. Sassen (1963) met voorbeelden uit het noordoosten van Nederland, en De Schutter (1973) met voorbeelden uit Vlaams-België. Het verschijnsel is natuurlijk ook uit andere taalgebieden bekend.

Redelijke hypothesen lijken ons de volgende:

- In België, waar de norm de svarabhaktivocaal duidelijk verwerpt, mag in alle dialect-regio’s een sterkere voorkeur voor sjwaloze vormen verwacht worden dan in Nederland.
- In België mag in het westen, waar in de dialecten geen svarabhakti gebruikelijk is, ook in de standaardtaal een nog grotere voorkeur voor sjwaloze vormen verwacht worden dan in het centrum en oosten, waar de dialecten wel de svarabhaktivocaal kennen (in stamvormen zelfs even sterk als in de Randstad, cf. de kaart voor *werk*).
- In Nederland is in veruit de meeste regio’s een ruim overwicht van sjwavormen te verwachten. Vooral het noorden (Friesland, Groningen en Drenthe) zou op basis van de distributie in de regionale dialecten (veel) minder sjwavormen moeten hebben. Bij dit alles moeten wij dus voor ogen houden dat in Nederland de dialectachtergrond van een (groot?) aantal sprekers allicht zwak tot onbestaande zal zijn.

1.5 Beperkingen van het onderzoek

Zoals helemaal aan het begin van deze *Inleiding* gesteld is, bouwen wij in dit artikel nog twee belangrijke beperkingen in:

- Wat de spreekstijl betreft, bestuderen wij maar twee condities, die allebei sterk formeel mogen heten: de realisatie bij het voorlezen van woordenlijsten (“gestuurde taak”) enerzijds, het benoemen van plaatjes (“semi-gestuurde taak”) anderzijds. De beperking is van groot belang voor de confrontatie van onze gegevens met die uit de literatuur, cf. verder in 2.1.
- Wat de morfonologische omgeving betreft, komt alleen de positie aan wordeinde in monosyllabische vormen in beeld.

● **2 Factoren bij het onderzoek naar de svarabhaktivocaal**

Boven (1.1) zijn al een paar factoren ter sprake gekomen die het al dan niet realiseren van een svarabhaktivocaal mede kunnen bepalen. Wij vatten die hier nog eens systematisch samen, en breiden het lijstje uit met wat wij in de relevante literatuur gevonden hebben.

2.1 Fonotactische variabelen

Zowel de bouw van het betrokken cluster als de plaats ervan in het woord (inlout of auslout) en de plaats van het woord in een concrete prosodische context worden in de ons bekende literatuur als onafhankelijke variabelen genoemd.

Het meest verrassende aspect in dit lijstje is wel de prosodische context. Onderzoek van Kuijpers & Van Donselaar (1998) wijst erop dat de ritmiek van een zin, meer specifiek van het onmiddellijk aan het woord met het relevante cluster voorafgaande deel daarvan, een sjwa kan uitlokken waar die onderliggend niet aanwezig is, of juist tegenwerken waar die op fonotactische basis verwacht mag worden. Voorbeelden van het eerste vinden wij in (1), van het tweede in (2); de voorbeelden zijn ontleend aan Kuijpers & Van Donselaar (1998:92):

- (1) *Tussen deze bloemen stond 'n hele mooie tulp*
- (2) *Op de schommel bij de burens zag ze kleine kinderen*

De voorspelling luidt, dat *tulp*, als dat woord onmiddellijk op een combinatie van een sterke en een zwakke syllabe volgt, zoals in (1), vaker een svarabhaktivocaal zal ontwikkelen dan na bv. een combinatie van sterke syllabes; omgekeerd zal *kinderen* in een vergelijkbare context makkelijk zijn sjwa verliezen. Beide voorspellingen worden in het uitgevoerde experiment bevestigd.

Voorlopig is onze kennis i.v.m. ritmische condities nog erg fragmentair: Kuijpers en Van Donselaar bespreken er maar een beperkt aantal. In ons onderzoek speelt de ritmische context geen rol, omdat de woorden in isolatie opgevraagd zijn. Op te merken valt wel, dat in het onderzoek van Kuijpers en Van Donselaar de realisatie van niet-gefleeteerde vormen (daartoe behoren dus al onze onderzoekswaarden) in isolatie vrij dicht aansluiten bij die van dezelfde woorden in een context onmiddellijk na een opeenvolging van sterke en zwakke syllabe (cf. tabel 2, p. 94).

De fonotactische variabelen waarop wij ons in dit onderzoek concentreren, zijn die i.v.m. de reële bouw van de clusters: vooral de oppositie tussen /l/- en /r/-clusters. Eigenaardig genoeg vinden wij daar geen informatie over in de literatuur; ook Kuijpers en Van Donselaar (1998) leggen wat dit aspect betreft geen consequente materiaalverzameling aan (cf. hun *Appendix* p. 103-108), maar op grond van paren als *vork-wolk* en *arm-palm* had wel relevante informatie bijeengebracht kunnen worden.

Bovendien kan niet over het hoofd gezien worden dat beide liquidae die erbij betrokken zijn, aan een veranderingsproces onderhevig zijn. In Vlaanderen komt in de laatste generatie(s) naast de traditionele tongpunt- ook de huig-realisatie voor, maar het blijft gaan om een duidelijke trillklank.⁷ In Nederland zijn beide stadia allang voorbij, en worden tal van verschillende realisaties aangetroffen, waaronder vocalische (Stroop 1998b, Van de Velde 1994 en 1996, Verstraeten & Van de Velde 2001). Van geen van al die mogelijkheden staat vast dat ze de sjwa-insertie op welke manier ook beïnvloeden, maar uit te sluiten is dat ook niet, cf. verder in 4.4. Tegelijk is in Nederland ook de /l/ bij veel sprekers aan een veranderingsproces onderhevig (Van Reenen 1986, Van Reenen & Jongkind

7 Van de Velde (1996:142) vat de toestand in Vlaanderen als volgt samen: "In het Standaard-Nederlands zoals dat in Vlaanderen wordt gesproken is [r] de meest voorkomende variant. Daarnaast komt ook nog [R] voor. [...] kunnen we voorzichtig besluiten dat er in zestig jaar geen verandering optreedt in het zuidelijke Standaard-Nederlands"; voor dit gegeven zie men ook onze afdeling 5.

2000): die is van een zuiver consonantische realisatie naar een half-vocalische aan het verglijden. Volledige vocalisering, het logische eindpunt van het proces, zal uiteraard het insertieproces danig beïnvloeden: insertie van sjwa tussen echte vocaal en consonant komt helemaal niet voor.

2.2 Sociale variabelen

Linguïstische variatie kan gerelateerd zijn aan diverse groepen in de maatschappij (vooral gebaseerd op parameters als sociaal en economisch prestige, leeftijd, sekse). Dat is zeker ook het geval als er sprake is van normen, waarbij een van de variabelen “hoger” ingeschat wordt dan de andere, maar ook als het verschijnsel in kwestie gebonden is aan andere fenomenen die in verschillende mate aanwezig zijn in de gemeenschap. Beide aspecten komen bij de svarabhaktiproblematiek in beeld. Boven is al uitvoerig gesproken over verschillende (en ook wel wisselende) normen.

De sociale status van de informanten wordt in dit onderzoek constant gehouden: alle geënquêteerden zijn leraren. Verschil in opleidingsniveau (hogeschool tegenover universiteit) is niet als variabele onder controle gehouden: verschil in taalattitude is daarvan ook niet meteen te verwachten. Dat wij voor dit onderzoek leraren Nederlands gekozen hebben, heeft vandoen met de speciale rol gespeeld door die groep in het doorgeven van taalnormen en/of -attitudes. Leerkrachten Nederlands worden namelijk als prototypische standaardtaalsprekers beschouwd (Smakman & Van Bezooijen 1997, Van de Velde & Houtermans 1999). De factor leeftijd is wel als variabele gehanteerd: er zijn twee leeftijdscategorieën, een oudere en een jongere groep (zie par. 3.1). En ook het verschil tussen vrouwen en mannen is in de systematiek van de steekproef meegenomen.

Los van dat alles staat nog een andere factor: de mogelijke interferentie van andere bekende taalvormen, met name de regionale dialecten. In elk deel van het taalgebied zijn vier regio's geselecteerd. De Vlaamse proefpersonen zijn afkomstig uit West- en Oost-Vlaanderen, Antwerpen/Brabant en (Belgisch-)Limburg, de Nederlandse uit regio Noord (Groningen, Drenthe), Midden (Gelderland, Utrecht), West (Randstad) en Zuid (Nederlands-Limburg). In Vlaanderen zijn daarmee de vier grote dialectgebieden allemaal gerepresenteerd. Vergelijking met de gegevens van 1.4 leert ons dat een daarvan in de dialecten geen sjwa-insertie heeft (Oost-Vlaanderen). Het tweede (West-Vlaanderen) heeft een wisselend regime, met toch wel sterke voorkeur voor sjwaloze vormen. De twee overige (Antwerpen/Brabant en Belgisch-Limburg) hebben normaal sjwa-insertie, zeker in auslautclusters. In Nederland zijn niet alle grote dialectgebieden gerepresenteerd: behalve de Randstad, waar in de traditionele dialecten veel sjwa-insertie voorkomt (-kwam), zijn twee perifere gebieden voor onderzoek gekozen: in één daarvan ontbreekt de svarabhaktivocaal in de lokale dialecten (het noordoosten); de andere (Limburg) heeft wel sjwa-insertie. Ten slotte is nog een regio gekozen die dicht bij de Randstad aansluit (Gelderland-Utrecht); die aansluiting geldt ook voor het (frequente) gebruik van de svarabhaktivocaal. De strikte selectie op basis van vier regio's moet het mogelijk maken althans een begin van antwoord te geven op de vraag of de lokale dialecten (nog) een bepaalde invloed hebben op de keuze tussen vormen met en zonder sjwa.

3 Schets van het onderzoek

3.1 De proefpersonen

De proefpersonen waren 160 leerkrachten Nederlands, 80 uit Nederland en 80 uit Vlaanderen. Bij de keuze van de proefpersonen werd, zoals in punt 2.2 uiteengezet, rekening gehouden met de factoren *regionale spreiding*, *leeftijd* en *geslacht*. In beide delen van het taalgebied werkten we met vier regio's. Per regio selecteerden we twee of meer steden. Daarbij hielden we o.a. rekening met factoren als dialectbasis, verzorgingsfunctie en bevolkingsdichtheid. Onze proefpersonen rekruteerden we uit de leraren Nederlands van de daar gevestigde middelbare scholen.⁸ De Vlaamse leerkrachten zijn afkomstig uit de dialectgebieden Brabant (d.i. provincie Antwerpen + Vlaams-Brabant), Limburg, Oost- en West-Vlaanderen. De Brabanders geven les in Lier of Heist-op-den-Berg, de Limburgers in Tongeren of Bilzen, de Oost-Vlamingen in Oudenaarde of Zottegem en de West-Vlamingen in Ieper of Poperinge. In Nederland maakten we een onderscheid tussen regio Noord (Groningen, Drenthe), Midden (Gelderland, Utrecht), Randstad (Noord- en Zuid-Holland) en Zuid (Limburg). De docenten uit regio Noord geven les in Assen, Veendam of Winschoten, die uit Midden-Nederland in Tiel, Veenendaal, Culemborg, Elst of Ede, de leraren uit de Randstad werken in Alphen a/d Rijn of Gouda en de Limburgers in Sittard, Geleen of Roermond. Een belangrijk criterium bij de selectie van de leerkrachten was hun dialectachtergrond. De Vlaamse proefpersonen hebben hun hele leven in de betreffende regio gewoond. De Nederlandse informanten zijn er voor hun achtste komen wonen en hebben er voor hun 18de minstens acht jaar gewoond. In elke regio zochten we tien oudere en tien jongere docenten, van wie telkens vijf mannen en vijf vrouwen. Personen die voor 1955 geboren waren, rekenden we tot de oudere generatie, personen geboren na 1960 (in NL: na 1958) noemden we jong. Wie tussen 1955 en 1960 (1958) geboren was, behoorde tot een buffergroep, bedoeld om beide generaties duidelijker van elkaar te onderscheiden.

3.2 De testprocedure

De taken die in dit artikel beschreven worden, maakten deel uit van een ruimer sociolinguïstisch interview dat in het kader van het VNC-project *Variatie in de uitspraak van het Standaardnederlands* werd afgenomen. Sjwa-insertie wordt in dat interview in drie taken onderzocht: de proefpersonen lezen een woordenlijst voor, benoemen plaatjes en ze lezen volledige zinnen voor waarin de targetwoorden voorkomen. In dit artikel beperken we ons tot de twee taken waarin de targetwoorden geïsoleerd voorkomen, namelijk de woordenlijst en de plaatjestaak.⁹

⁸ De keuze van regio's, steden en docenten werd uitgebreid toegelicht in Van Hout e.a. (1999), de respons werd besproken in Kloots e.a. (2000).

⁹ De tests werden afgenomen in een rustig lokaal waarin enkel de proefpersoon en de interviewer aanwezig waren. Bij de opname droeg de proefpersoon een AKG C420 headset met condensormicrofoon, die verbonden was met een Tascam DA-P1 draagbare dat-recorder.

De woordenlijst bestond uit 319 woorden, waaronder 17 die potentieel een svarabhaktivocaal bevatten. Het eerste deel (160 woorden) vormde het begin van het sociolinguïstisch interview en werd gevolgd door de plaatjestaak. Het tweede deel van de woordenlijst (159 woorden) werd later voorgelezen (achtste taak van twaalf).

In de plaatjestaak benoemden de proefpersonen vijftig eenvoudige afbeeldingen met één specifiek woord, met daarbij 15 die potentieel een svarabhaktivocaal kunnen bevatten. Plaatjes waarbij we problemen verwachtten, bijvoorbeeld omdat het afgebeelde object op verschillende manieren benoemd kon worden (*wolf* en *hond*, *tulp* en *bloem*) kregen de proefpersonen vooraf op papier overhandigd met de “juiste” benaming erbij, zodat ze die konden memoriseren. De bedoeling van deze taak was om een subset van de woorden uit de woordenlijst nog eens te herhalen, maar nu zonder direct met het schriftbeeld geconfronteerd te worden.

3.3 De testwoorden

De testwoorden zijn (grafemisch) monosyllabische woorden¹⁰ die eindigen op een cluster van een liquida {/l/, /r/} en {/m/, /p/, /f/, /k/, /x/}. De woorden staan in een tabel in bijlage 1. In de voorleestaak komen 17 woorden voor en in de plaatjestaak 15. De meeste ervan werden ook gebruikt door Kuijpers & Van Donselaar (1998), maar bij het samenstellen van de lijst werd naar een grotere parallelie tussen /l/- en /r/-clusters gestreefd (cf. 2.1).

3.4 De dataverwerking

3.4.1 Beoordeling van de stimuli

In totaal werden 5120 realisaties geregistreerd. De opnames werden gedigitaliseerd en gedownsamplend tot 16 kHz (16 bits). Elk woord werd vervolgens uit de opname gesegmenteerd en als een aparte file opgeslagen.

Drie beoordelaars kregen onafhankelijk van elkaar alle files voorgelegd. Elk woord werd beoordeeld op een 3-puntschaal met als extremen: ‘sjwa duidelijk hoorbaar’ en ‘geen sjwa hoorbaar’, en als tussencategorie ‘onduidelijk’ voor het geval geen van beide extremen van toepassing was. Elke beoordelaar werkte afzonderlijk aan zijn/haar werkstation.¹¹ De stimuli werden in een willekeurige volgorde geselecteerd en via het internet ter beschikking gesteld. In een Netscape-venster kreeg een beoordelaar voor elke stimulus de drie relevante beoordelingscategorieën in aanklikbare vorm te zien. Hij/zij kon elke stimulus zo dikwijls als gewenst beluisteren, vervolgens zijn/haar keuze bepalen en naar de volgende stimulus overgaan. De beoordelingen werden automatisch geïnventariseerd en in een gegevenstabel opgeslagen, die als basis diende voor de statistische verwerking.

Zeker van belang is nog dat de drie beoordelaars allemaal uit België komen, en ook alle drie een Brabantse dialectachtergrond hebben. Replicatie van de procedure door

¹⁰ Wij kunnen hier van ‘(grafemisch) monosyllabische’ woorden spreken; al onze doelwoorden behoren tot die categorie. Dat wil zeggen: polysyllabische grondwoorden als *enorm*, *augurk*, enz. blijven volledig buiten het onderzoek.

¹¹ Voor de beoordeling werd een internetapplicatie ontwikkeld door Dik Hermes, aan wie wij op deze plaats graag onze dank willen betuigen.

andere beoordelaarsgroepen zou uiteraard zeer gewenst zijn, maar valt buiten de directe mogelijkheden voor dit onderzoek.

3.4.2 *Datareductie*

De scores van de drie beoordelaars waren identiek in 64% van de gevallen. De Kappa-scores waren respectievelijk 0.63, 0.54, 0.43, wat een behoorlijke tot stevige overeenkomst van drie beoordelaars aangeeft.

Uit alle gegevens werd een selectie gemaakt voor verdere verwerking: alleen de stimuli die een voldoende gelijke beoordeling kregen, werden geselecteerd. ‘Gelijke’ beoordeling krijgt hier een losse interpretatie, nl. van “niet tegenstrijdig”: ofwel scoorden de drie beoordelaars een stimulus unaniem als ‘wel sjwa’ of als ‘geen sjwa’. Ofwel gaven twee beoordelaars dezelfde score ‘geen sjwa’ of ‘wel sjwa’ en de derde gaf ‘onduidelijk’ als score: de scores hoefden dus niet helemaal unaniem te zijn, maar we wilden de lat toch wat hoger leggen dan alleen maar de kwalificatie “meerderheidsoordeel”. Met dit criterium hielden wij 3490 items, zowat tweederde van het originele aantal over: 2175 zonder sjwa en 1315 met sjwa.

● **4 Resultaten**

In dit onderdeel stellen we eerst de resultaten voor t.a.v. de twee experimentele condities, plaatjestaak en voorleestaak (4.1). Daarna geven we de resultaten weer van de Nederlandse tegenover de Vlaamse proefpersonen, en we betrekken daar de variabelen ‘geslacht’ en ‘leeftijd’ bij (4.2). Vervolgens wordt de regionale variatie uitgediept (4.3). Ten slotte bekijken we de linguïstische variabele ‘samenstelling van het eindcluster’ in Vlaanderen en Nederland en verder uitgesplitst volgens regio (4.4). De gedetailleerde statistische informatie is te vinden in bijlage 2.

4.1 *De aard van de taak (voorlezen <=> benoemen van plaatjes)*

Een eerste belangrijke vraag is of er een conditie-effect is, m.a.w. worden er in de voorleestaak meer of juist minder sjwa’s gerealiseerd dan in de plaatjestaak? Een 2 (*conditie*) x 2 (*land*) x 2 (*leeftijd*) x 2 (*seks*)-test maakt duidelijk dat dat niet zo is: er treedt geen conditie-effect op en er zijn ook geen significante interacties van andere factoren met *conditie*. Cf. voor verdere details Bijlage 2, 1.

In wat volgt zullen wij dan ook alle gegevens voor de twee taken samen nemen. Die gelden dus voor wat wij als “formele taal” kunnen omschrijven; binnen die kwalificatie is geen verdere geleiding meer te maken op basis van het hier beschikbare materiaal.¹²

4.2 *De variabelen land-geslacht-leeftijd*

De eerste onderzoeksvraag betreft het onderscheid tussen Vlaanderen en Nederland:

12 Dit is in tegenstelling met wat wij oorspronkelijk vermoed hebben: bij de voorleestaak hadden wij een sterke invloed van het schriftbeeld (en dus minder svarabhaktivocalen) verwacht dan bij de plaatjestaak.

Een 2 (*land*) x 2 (*geslacht*) x 2 (*leeftijd*) analyse toont aan dat *land*, *geslacht* en *leeftijd* significante effecten opleveren. Bovendien zijn er significante interacties tussen *land* en *geslacht* en *land* en *leeftijd*. De interactie tussen *geslacht* en *leeftijd* is niet significant. Er is echter wel een significante interactie tussen *land*, *leeftijd* en *geslacht* (de statistische gegevens worden gepresenteerd in Bijlage 2, 2).

Worden er in Nederland meer svarabhaktivocalen gerealiseerd dan in Vlaanderen? De relevante gegevens worden in Tabel 1 gepresenteerd:

	Geen Sjwa		Wel Sjwa		Totaal
	N	%	N	%	
Nederland	942	49.87	947	50.13	1889
Vlaanderen	1233	77.01	368	22.99	1601

Tabel 1: Aan-/afwezigheid van svarabhaktivocaal in resp. Nederland en Vlaanderen

Tabel 1 laat een duidelijk en hoogst significant verschil ($X^2 = 271.20$, $p < 0.01$) zien tussen Vlaanderen en Nederland. In Nederland wordt er veel frequenter een sjwa ingevoegd dan in Vlaanderen. In Nederland is de verhouding tussen vormen met en zonder sjwa ongeveer gelijk: de helft met en de helft zonder. In Vlaanderen daarentegen worden veel meer woorden zonder sjwa geproduceerd dan met sjwa.

In Tabel 2 geven we een overzicht van de resultaten voor de variabelen *land* en *geslacht*.

		Geen Sjwa		Wel Sjwa		Totaal
		N	%	N	%	
Nederland	M	346	38.62	550	61.38	896
	V	596	60.02	397	39.98	993
Vlaanderen	M	701	87.73	98	12.27	799
	V	532	66.33	270	33.67	802

Tabel 2: Verdeling over Vlaanderen en Nederland, en over mannen (M) en vrouwen (V) van de aan-/afwezigheid van een svarabhaktivocaal

Als we de scores van mannen en vrouwen vergelijken zonder rekening te houden met de factor *land*, dan blijken beide seksen evenveel sjwa's te produceren: in 38% van de gevallen produceren mannen een svarabhaktivocaal, en bij de vrouwen is dat in 37% van de gevallen. Uit een 2 (*land*) x 2 (*geslacht*)-Wald X^2 -analyse komt echter wel een interessante interactie tussen de factoren tot uiting: de interactie tussen *land* en *geslacht* levert een significant resultaat op. Tabel 2 toont een duidelijk verschil naar gelang van het geslacht tussen Nederland en Vlaanderen: het verschil tussen Nederlandse en Vlaamse vrouwen (resp. 60% en 66% 'Geen sjwa') is onvergelijkbaar veel kleiner dan dat tussen Nederlandse en Vlaamse mannen: resp. 39% en 88% 'Geen Sjwa'.

Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands

Een analyse van de leeftijd van de proefpersonen levert een opmerkelijk verschil op tussen de ‘jonge’ en de ‘oude’ groep (Tabel 3): de jonge proefpersonen produceren minder svarabhaktivocalen dan de oudere.

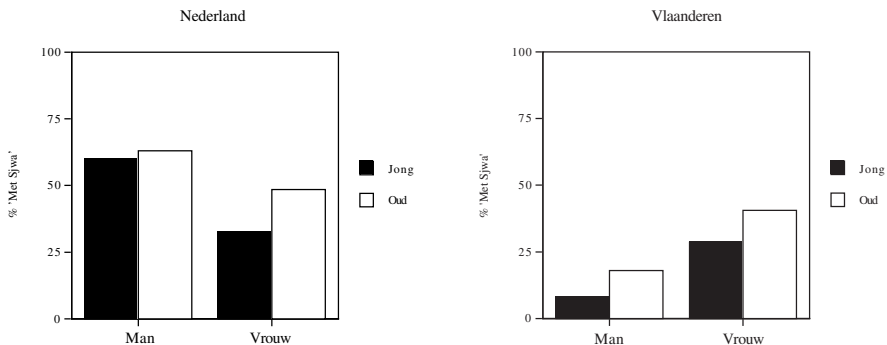
	Geen Sjwa		Wel Sjwa		Totaal
	N	%	N	%	
Jong	1249	67.95	589	32.05	1838
Oud	926	56.06	726	43.95	1652

Tabel 3: Verdeling over ‘jonge’ en ‘oude’ volwassenen van de aan-/afwezigheid van een svarabhaktivocaal

De interactie tussen de drie variabelen kunnen we als volgt omschrijven: in Nederland produceren mannen meer svarabhaktivocalen dan vrouwen, in Vlaanderen vinden we het omgekeerde effect. In Nederland liggen *jong* en *oud* significant dichterbij elkaar dan in Vlaanderen. In Vlaanderen produceren de jongeren relatief minder sjwa’s dan de ouderen. Deze interactie wordt becijferd in Tabel 4 en grafisch voorgesteld in Figuur 1.

			Geen Sjwa		Wel Sjwa		Totaal
			N	%	N	%	
Nederland	M	J	175	40.05	262	59.95	437
		O	171	37.25	288	62.75	459
	V	J	351	67.63	168	32.37	519
		O	245	51.69	229	48.31	474
Vlaanderen	M	J	406	92.06	35	7.94	441
		O	295	82.40	63	17.60	358
	V	J	317	71.88	124	28.12	441
		O	215	59.56	146	40.44	361

Tabel 4: Frequentie van de svarabhaktivocaal in Nederland en Vlaanderen verdeeld over ‘jonge’ (J) en ‘oude’ (O) volwassen ‘mannen’ (M) en ‘vrouwen’ (V)



Figuur 1a en 1b: Grafische voorstelling van het percentage sjwa-inserties in Nederland en Vlaanderen verdeeld over over ‘jonge’ (J) en ‘oude’ (O) volwassen mannen (M) en vrouwen (V)

De figuur toont de overeenkomsten en de verschillen tussen Nederland en Vlaanderen. Jongeren produceren in beide landen minder svarabhaktivocalen dan ouderen, maar in Vlaanderen is het verschil meer uitgesproken dan in Nederland. Bovendien komt sjwa-insertie in Nederland meer voor bij mannen dan bij vrouwen. In Vlaanderen is het omgekeerd: vrouwen produceren meer svarabhaktivocalen dan mannen. In Nederland levert de factor leeftijd minder grote verschillen op bij mannen dan bij vrouwen: mannen uit de categorieën ‘jong’ en ‘oud’ verschillen veel minder dan vrouwen uit beide leeftijdscategorieën. In Vlaanderen liggen de verhoudingen qua leeftijd tussen mannen en vrouwen ongeveer gelijk.

4.3 De variabele “regio”

De regionale verschillen worden weergegeven in Tabel 5. Het aantal sjwa-inserties loopt af van 72% in Nederlands-Limburg tot 17% in West-Vlaanderen. De verschillen tussen de regio's zijn globaal genomen hoogst significant: Pearson- $X^2 = 497.87$, $p < 0.01$.

	Geen Sjwa		Wel Sjwa		Totaal
	N	%	N	%	
NL-Zuid (Limburg)	133	27.77	346	72.23	479
NL-Midden (Gelderland, Utrecht)	228	44.97	279	55.03	507
NL-Noord (Groningen, Drenthe)	233	55.61	186	44.39	419
VL-Brabant	305	71.10	124	28.90	429
NL-Randstad (Noord-en Zuid-Holland)	348	71.90	136	28.10	484
VL-Limburg	299	74.38	103	25.62	402
VL-Oost-Vlaanderen	298	80.54	72	19.46	370
VL-West-Vlaanderen	331	82.75	69	17.25	400

Tabel 5: Percentages svarabhaktivocalen in de onderzochte regio's

In Figuur 2 wordt het percentage sjwa-inserties grafisch weergegeven op basis van de regio's: in Nederlands-Limburg wordt het hoogste percentage svarabhaktivocalen geproduceerd, in West-Vlaanderen het laagste. De Vlaamse en de Nederlandse regio's klitten telkens samen, en wel aan weerszijden van de centrale gebieden (Brabant in Vlaanderen en de Randstad in Nederland), die precies op dezelfde verhouding uitkomen. De figuur toont de extreme regionale verschillen duidelijk aan.

Figuur 2: Grafische voorstelling van het percentage sjwa-inserties relatief t.a.v. de onderzochte regio's

de manieren onderhevig zijn, een invloed op sjwa-insertie zou kunnen hebben. We bekijken eerst globaal de eerste consonant van het eindcluster (C1).

Een 2 (*land*: Nederland - Vlaanderen) x 2 (*geslacht*: man - vrouw) x 2 (*leeftijd*: jong - oud) x 2 (C1: /l/ - /r/) Wald Chi Square effect test levert in dit opzicht de volgende interessante resultaten op (cf. bijlage 2, 3 voor het statistische materiaal): C1 is een hoofdefect. Er zijn significante interacties tussen *land* en C1, en tussen *leeftijd* en C1. De interactie tussen *geslacht* en C1 is niet significant. Wat de drievoudige interacties betreft: er is een significante interactie tussen *land*, *leeftijd* en C1, en tussen *land*, *geslacht* en C1. De interactie tussen *geslacht*, *leeftijd* en C1 is niet significant. Ten slotte is er nog een significante interactie tussen de variabelen *land*, *geslacht*, *leeftijd* en C1.

Er is op de eerste plaats een significant verschil afhankelijk van de eerste consonant van het cluster: na /l/ worden er relatief minder sjwa's ingevoegd dan na /r/: resp. in 28.3% en 59.8% van de gevallen.

In Nederland worden er significant meer svarabhaktivocalen geproduceerd dan in Vlaanderen relatief t.a.v. de eerste consonant van het cluster (Tabel 7), maar de verhouding tussen /r/ en /l/ wijst in dezelfde richting.

	na /l/	na /r/
Nederland	36.10%	83.01%
Vlaanderen	19.04%	32.29%

Tabel 7: Percentage svarabhaktivocalen na /l/ en /r/ in Nederland en Vlaanderen

De jongeren produceren zowel na /l/ als na /r/ minder svarabhaktivocalen dan de ouderen (zie Tabel 8). Enige uitzondering: in Nederland insereert de jongere generatie na /r/ iets meer sjwa's dan de oudere generatie. Het verschil tussen beide leeftijdsgroepen is groter bij de /l/-clusters dan bij de /r/-clusters.

		na /l/	na /r/
Nederland	Oud	44.55%	79.38%
	Jong	28.15%	86.86%
Vlaanderen	Oud	26.52%	35.24%
	Jong	12.85%	29.96%

Tabel 8: Percentage svarabhaktivocalen na /l/ en /r/ in Nederland en Vlaanderen bij jongeren en ouderen

De interactie tussen de variabelen *Land*, *Geslacht* en C1 levert een duidelijk beeld op van de verschillen tussen mannen en vrouwen over de landsgrenzen heen (cf. Tabel 9). Het beeld wordt bevestigd dat er na /r/ meer svarabhaktivocalen geproduceerd worden dan na /l/, maar daar houdt de overeenkomst tussen de twee regio's zowat op. In Nederland produceren mannen meer dan dubbel zoveel sjwa's na /l/ als vrouwen. In Vlaanderen is het

beeld omgekeerd: Vlaamse mannen halen na /l/ minder dan de helft van de score van de vrouwen. Na /r/ scoren Nederlandse mannen en vrouwen bijna even hoog, maar in Vlaanderen scoren de vrouwen dubbel zo hoog als de mannen (zoals na /l/). We krijgen m.a.w. een beeld waarin mannen en vrouwen een ander profiel vertonen in Vlaanderen en Nederland, en bovendien een ander profiel vertonen na /l/ en na /r/.

		na /l/	na /r/
Nederland	Man	51.43%	84.70%
	Vrouw	22.27%	81.48%
Vlaanderen	Man	8.72%	20.68%
	Vrouw	29.36%	43.75%

Tabel 9: Percentage svarabhaktivocalen na /l/ en /r/ in Nederland en Vlaanderen bij mannen en vrouwen

Konden wij tot nog toe het materiaal als een geheel behandelen, bij de fonotaxis moeten wij wel gedetailleerder gaan werken. Het materiaal maakt immers heel duidelijk dat ook de aard van de volgconsonant {/f/, /x/, /k/, /p/, /m/} een serieuze rol speelt, cf. tabel 6. Elke scheefheid in de materiaalverzameling dreigt dan ook een ongewenst effect in de resultaten te veroorzaken. En jammer genoeg is de parallelie van de materiaalopbouw minder dan ideaal:

- Er is wel materiaal voor /lp/, maar niet voor /rp/.
- Voor het cluster /rm/ is het aantal gelijk beoordeelde realisaties wel erg klein: 61 in Nederland en – vooral bezwaarlijk – maar 45 in Vlaanderen; /lm/ daarentegen wordt vrijwel even goed beoordeeld als de overige /l/-clusters (resp. 243 en 205). Een minder erge, maar toch ook niet verwaarloosbare discrepantie is er t.o.v. /lx/-/rx/ (in Vlaanderen resp. 177 en 76 gelijk beoordeelde gevallen).¹³

Dit alles maakt interpretatie van de onderzoeksresultaten moeilijk. Het ligt voor de hand om de gegevens voor /lp/ voor dit onderdeel opzij te zetten. Er zijn immers geen corresponderende gegevens voor /rp/ voorhanden. Wat de andere clusters betreft, stellen we een gedetailleerde beschrijving voor (1) op basis van alle vier de paren, (2) op basis van het hele materiaal behalve de /m/-clusters, (3) op basis van alleen de /f/- en de /k/-paren, en (4) op basis van alleen maar /lk/ en /rk/ (Tabel 10).

Ook in de gegevens in Tabel 10 vinden we een significant verschil tussen Vlaanderen en Nederland. Het beeld voor Nederland is heel duidelijk: er worden relatief weinig svarabhaktivocalen geproduceerd in de /l/-clusters en relatief veel in de /r/-clusters. In Vlaanderen is het beeld veel minder duidelijk:

- Over het geheel worden er, net als in Nederland, minder sjwa's gerealiseerd in /l/- dan in /r/-clusters: het verschil is ruim significant ($X^2 = 24.04$, $p < 0.01$), maar dat belet

13 Dat grote verschil is te wijten aan het feit dat er voor /lx/ twee testwoorden waren, voor /rx/ maar één. Een feit blijft dat een eventuele invloed van de tweede consonant dubbel zo zwaar meetelt voor het /l/-cluster als voor dat met /r/.

Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands

Cluster	Nederland			Vlaanderen		
	N	%	Totaal	N	%	Totaal
lf	83	31.56	263	26	10.70	243
lx	109	39.78	274	62	35.03	177
lk	105	38.46	273	43	17.34	248
lm	88	36.21	243	46	22.44	205
rf	111	86.72	128	32	24.43	131
rx	100	88.50	113	31	40.79	76
rk	209	79.47	263	53	23.56	225
rm	49	80.33	61	38	84.44	45

Tabel 10: Sjwa-inserties per cluster verdeeld over Nederland en Vlaanderen

- niet dat /lx/ een heel wat hogere ratio van sjwa-insertie heeft dan /rf/ en /rk/. Bovendien is er het extreem hoge aandeel bij /rm/, waar de verhouding zelfs omgekeerd is.
- Laten we de clusters met /m/ even buiten beschouwing, dan daalt het verschil tussen /l/- en /r/-clusters drastisch, maar het blijft wel significant ($X^2 = 7.90$, $p < 0.01$). Maar ook in dat aantal is er een belangrijke misrekening mogelijk, omdat /rx/ niet echt schitterend gescoord is (nauwelijks 76 gevallen).
 - Zonder de twee clusters met /-x/ (we houden dan nog alleen de clusters met /f/ en /k/ over) groeit het relatieve verschil opnieuw, en uiteraard blijft het verschil tussen /l/- en /r/-clusters hoogst significant: $X^2 = 324.48$, $p < 0.01$.
 - Kijken we ten slotte enkel naar de clusters /rk/ en /lk/, dan krijgen we ook nu weer hetzelfde beeld (minder sjwa-insertie bij /l/ dan bij /r/): het verschil is nu echter niet meer significant ($X^2 = 2.82$, $p < 0.09$).

Al dat cijferwerk vindt zijn samenvatting in de vaststelling dat zowel in Vlaanderen als in Nederland /l/-clusters vaker zonder sjwa gerealiseerd worden, maar dat dat verschil behalve bij het paar met /m/ in Vlaanderen uitgesproken kleiner is dan in Nederland.

Het totaal verschillende “gedrag” van /rm/ in Vlaanderen is een van de raadsels in onze resultaten. We voegen hier onmiddellijk aan toe dat dat voor een deel op de inherente problemen van de perceptie van /rm/ terug te voeren zou kunnen zijn: zowel in het Nederlandse als in het Vlaamse materiaal zijn extreem weinig realisaties door de drie beoordelaars gelijk beoordeeld. Het is denkbaar dat vooral die gevallen met duidelijke svarabhaktivocaal tot goede perceptie leiden, terwijl de gevallen met minder prominente of zonder sjwa moeilijker eenduidig te herkennen zijn dan de combinaties van /r/ met een andere consonant. Verder onderzoek is noodzakelijk.

5 Bespreking

In deze afdeling stellen wij de resultaten tegenover hypothesen uit de linguïstische literatuur. Die betreffen enerzijds extralinguïstische (sociale) variabelen:

- Regionale opposities: het Nederlands wordt in verschillende landen gesproken, en in beide treedt t.a.v. het bestudeerde verschijnsel nog eens dialectische variatie op (4.1).

- Verschillen tussen jongeren en ouderen (4.2).
- Verschillen tussen de seksen (4.3).

Aan de andere kant is ook de fonotactische omgeving object van onderzoek: de onderzochte clusters bevatten als eerste consonant allemaal een van de twee liquidae, gevolgd door een niet-homorganische consonant (obstruent of nasaal), cf. 4.4.

5.1 Regionale en lokale variatie

Geen verwondering wekt het verschil tussen België en Nederland: dat spoort volledig met de verschillen in normgevoelens die in de twee gemeenschappen gecultiveerd worden. De opgaven voor Nederland voor +/- sjwa zijn kwantitatief praktisch in evenwicht, en dat is eigenlijk een perfecte reflex van wat de recentere vrij “liberale” fonetische en taalverzorgingsliteratuur voorspelt. Het komt ook redelijk goed overeen met de uitkomsten van Kuijpers en Van Donselaar (1998:94) voor woorden in isolatie. In Vlaanderen is het overwicht van sjwaloze vormen groot (meer dan driekwart van de opgaven), en ook dat viel op basis van de uitspraakgidsen te voorspellen.¹⁴

Opmerkelijk is, dat in allebei de regio die als het talige centrum geldt, een zelfde verdeling heeft: zowel de Randstad in Nederland als “Brabant” in België bant de sjwa in 71 à 72% van de opgaven uit. Dat is ook merkwaardig in die zin, dat de dialecten van deze regio’s in beide gebieden een absoluut overwicht aan sjwavormen opleveren. Een eerste eenvoudige (zoals zal blijken: voor Holland meer dan waarschijnlijk al te eenvoudige) hypothese zou kunnen luiden: het onderliggende besef om tot het kerngebied te behoren is in geen van beide landen opgewassen tegen het evenzeer onderliggende besef dat er een norm is, en dat die (althans in de bestudeerde stijl) van het “alledaagse” afwijkt. De verhoudingen tussen de twee alternatieven zijn zelfs zo scheef getrokken t.o.v. wat verwacht werd, dat wij gerust van een vorm van exogeen taalgebruik (overcompensatie) mogen spreken. Wat het Brabantse gebied in België betreft, spoort dit perfect met het beeld van de regio als een “taalonzeker” centrum (cf. o.a. Deprez 1985-86:116-117).

Vergelijking met de gegevens uit de andere regio’s is bijzonder leerrijk: in beide landen blijkt het taalcentrum aan het uiteinde van de reële scoringsschaal te staan, maar in Nederland betekent dat, dat in alle niet-centrale regio’s méér sjwa-insertie voorkomt, in België juist minder. In de niet-centrale regio’s onderling is er een duidelijke reflex van de dialectachtergrond: in België heeft Limburg, dat in de dialecten de svarabhaktivocaal heel uitbundig gebruikt, een wat hogere score voor sjwa-insertie (25.62%) dan Oost- en West-Vlaanderen, de twee gebieden waar de svarabhaktivocaal in de dialecten niet populair is of zelfs volledig ontbreekt (resp. 19.46 en 17.25%); de verschillen tussen Limburg en de twee andere regio’s zijn niet echt groot, maar toch significant op het .05-niveau. Ook in Nederland is er een (nu veel overtuigender significant) verschil, dat direct met de regionale achtergrond te relateren is: dat namelijk tussen het noorden, met in de dialecten uitsluitend sjwaloze dialectvormen, en de twee andere gebieden (Gelderland-Utrecht en Limburg), die ook onderling nog eens een significant verschil laten zien; dat laatste verschil is echter niet op basis van de dialectachtergrond te verklaren.

¹⁴ Van Donselaar, Kuijpers & Cutler (1999) stelden vast dat woorden als *tulp* en *film* sneller herkend worden als in de eindcluster een sjwa werd ingevoegd. Al hun proefpersonen waren Nijmeegse studenten. Het is niet uitgesloten dat dit experiment in Vlaanderen andere resultaten zou opleveren.

Het is duidelijk dat verschillende normkwalificaties een sterke invloed hebben op het al dan niet realiseren van de svarabhaktivocaal (België tegenover Nederland). Er is ook redelijke evidentie dat het voorkomen van sjwa-insertie in het (regionale) dialect een zekere invloed laat gelden. Maar hoezeer die secundair is t.o.v. de normgevoelens, illustreren de cijfers voor de twee provincies Limburg, gebieden met voor dit aspect absoluut dezelfde dialectische achtergrond. In Nederlands-Limburg is sjwa-insertie sterk dominant (bijna driekwart van de opgaven), in Belgisch-Limburg neemt de sjwaloze vorm datzelfde aandeel voor zijn rekening.

Wat echter in dit geheel het meeste blijft verbazen, is de score voor het Nederlandse taalcentrum, de Randstad. Is het mogelijk dat die regio hier zijn “gevoel van vanzelfsprekendheid” inzake taalgebruik volledig opzij zet (cf. wat i.v.m. Brabant in België gezegd is)? Niet echt geloofwaardig, en dat schreeuwt dus wel om een andere verklaring. Een mogelijke denkpiste is zeker, dat onze Hollandse informanten eigenlijk nauwelijks contact hebben met ‘plat’ sprekende Randstedelingen: leraren verkeren wellicht meestal in Standaardnederlands sprekende kringen, wonen in wijken met mensen die overwegend dezelfde variëteit spreken, enz. Met andere woorden: ze zouden, meer dan hun ambtgenoten in andere streken, de standaardvormen gebruiken.¹⁵ De hypothese, die wel voor de regio als zodanig zeker zou kunnen opgaan, maar variatie op basis van andere variabelen onverklaard laat, veronderstelt in elk geval dat ook in Nederland sjwa-insertie als minder geschikt voor formeel taalgebruik wordt ingeschat: dezelfde houding dus als in Vlaanderen. Wij zullen nog een andere mogelijke hypothese geven n.a.v. het volgende punt.

5.2 Leeftijdverschillen

In beide landen is er een aanzienlijk en hoogst significant verschil tussen de twee onderscheiden leeftijdsgroepen. De tendens is in beide delen van het taalgebied dezelfde: de jongere leerkrachten realiseren minder vaak de svarabhaktivocaal dan hun oudere collega's. Het verschil is in Vlaanderen wat groter dan in Nederland.

Een paar vaststellingen: Nederland heeft hetzelfde patroon als Vlaanderen. De in uitspraakwoordenboeken en -gidsen gecodificeerde norm in Vlaanderen is, dat sjwa wordt weggelaten of ten minste zo veel mogelijk onderdrukt. Een logische conclusie zou dus zijn dat dezelfde norm, zij het veel minder expliciet, en zeker minder slaafs gevolgd, ook in Nederland bestaat: in nette taal hoor je dus de clusters eigenlijk niet met sjwa ertussenin te realiseren. In die optiek is het beeld voor de leeftijdscategorieën in beide gemeenschappen duidelijk: de jongere leraren volgen de norm gedweeër dan hun oudere collega's. Of anders gezegd: de ouderen zijn een flink stuk lakser dan de jongeren. Voor Nederland, vooral voor het Hollandse taalcentrum, zou ook kunnen gelden dat de ouderen wat dichter bij de (eventueel dialectische) achtergrond durven te blijven dan hun jongere collega's. Ook nog mogelijk is dat de factor dialectachtergrond bij de oudere generatie een grotere rol speelt dan bij de jongere: wie in Nederland jonger is dan 40, heeft vaak nog nauwelijks kennis gemaakt met het lokale dialect. Maar dat alles geldt zeker niet in dezelfde mate in België, waar de dialecten veel sterker staan, en daar is de kloof tussen jong en oud zelfs nog wat groter.

¹⁵ Deze mogelijkheid werd ons door een beoordelaar van de oorspronkelijke versie gesuggereerd.

Een alternatieve verklaring voor Nederland (en heel specifiek ook voor de Randstad) zou kunnen liggen in het onomstotelijke feit dat de liquidae in de standaardtaal in Nederland een duidelijke verschuiving (*grosso modo* naar sterker vocalisch karakter toe) ondergaan (cf. Stroop 1998b, Van de Velde 1994 en 1996, Van Reenen 1986, Van Reenen & Jongkind 2000, Verstraeten & Van de Velde 2001). Die tendens is bij jongeren aanzienlijk sterker dan bij ouderen. Het is nu heel goed denkbaar dat een combinatie van een min of meer uitgesproken vocalische liquida met een andere consonant makkelijker zonder svarabhaktivocaal te realiseren is. In deze optiek hoeft er van invloed van een externe norm in Nederland, en zeker in de Randstad, geen sprake te zijn: het geringere aandeel van sjwa-insertie bij jongeren zou dan heel logisch voortvloeien uit de verschillende realisatie zelf van de liquida in de twee leeftijdsgroepen.¹⁶ Wij komen daar in 5.4 nog op terug.

Het testen van deze hypothese veronderstelt een ander onderzoek, dat in het ruime kader van het VNC-project zeker een plaats heeft. Het is erg onwaarschijnlijk dat daarvoor auditieve waarneming voldoende houvast zal bieden; instrumentele analyse van alle /l/- en /r/-combinaties dreigt echter wel een erg tijd- en energierovende aangelegenheid te zullen worden, met drie en een half duizend metingen voor de boeg, cf. 3.4.2.

5.3 De sekseverschillen

Tabel 4 is tegen de achtergrond van de traditionele sociolinguïstische stellingen buitengewoon moeilijk te interpreteren. Nederland en België leveren allebei ruimschoots significante verschillen tussen mannen en vrouwen op, en die manifesteren zich ook telkens zowel bij jongeren als bij ouderen. Alleen: ze zijn precies omgekeerd: mannen laten de sjwa veel vaker weg dan vrouwen in Vlaanderen, het omgekeerde is het geval in Nederland.

Aanwezigheid van een impliciet of expliciet aanwezige norm zou een verklaring bieden in Nederland, als wij het traditionele idee laten gelden dat vrouwen door de bank genomen eerder de “standaard”-vormen realiseren dan mannen (zie bv. Brouwer 1991, Coates 1987, Hudson 1996). Maar dat gaat dan natuurlijk niet op in Vlaanderen. Juist voor Nederland hebben wij bovendien wellicht een alternatieve verklaring, die stelt dat hoogopgeleide vrouwen (dat zijn leraren toch wel?), en meer specifiek de jongeren onder hen, in de laatste decennia het voortouw genomen hebben in de taalverandering.¹⁷ Bij Stroop (1998 a en b) lezen we dat vrouwen veel vaker vocalische /r/ realiseren, en Van Reenen & Jongkind (2000) merkten op dat vrouwen vaker /l/ vocaliseren dan mannen. En dat hebben wij als een mogelijke hypothese ter verklaring van sjwaloze combinaties ook al in 5.2 naar voren geschoven.

Tegenover die relatieve rijkdom aan verklarende hypotheses voor het Nederlandse deel van het onderzoek, staat vrijwel niets in Vlaanderen. Heel tentatief dan toch: van vrouwen wordt wel eens aangenomen dat die zich zekerder voelen in de “hogere” taalvorm dan mannen. Het is niet ondenkbaar dat Vlaamse vrouwen, als groep, inderdaad een

¹⁶ Een sterke indicatie dat wij hiermee een heel belangrijke factor op het spoor zijn, is de waarneming van Marc van Oostendorp, dat van zijn studenten in de propedeuse geen enkele het normaal vond om in *erg* of *melk* een sjwa in te lassen (mondelling mededeling, TIN-dag 3 februari 2001).

¹⁷ Ook op de Britse Eilanden blijken jonge vrouwen een belangrijke rol te spelen in taalveranderingsprocessen. Cf. Foulkes & Docherty (1999).

betere beheersing hebben van de Nederlandse standaardtaal. Vanuit dat gevoel van zekerheid kunnen zij het zich dan ook veroorloven om van de expliciete norm af te wijken. Dit type “verklaring” is ook weer te verifiëren, maar dat vereist ook alweer een aparte studie, waarin taalattitudes met de reële performantie gecorreleerd zijn. Ook dit valt buiten de mogelijkheden van dit onderzoek.

Samenvattend: Voor Nederland bieden twee tegenstrijdige hypothesen eigenlijk allebei een absoluut adequate verklaring voor de variatie. Voor Vlaanderen komen wij niet verder dan een afgeleide hypothese, die in elk geval nieuw onderzoek vereist.

5.4 De fonotactische omgeving

Tabel 6 levert een gedeeltelijk identiek beeld op in België en Nederland (uiteraard met de relativisering dat sjwa-insertie überhaupt veel frequenter is in Nederland). Twee feiten ondersteunen dat beeld: bij sommatie van alle realisaties blijkt dat /r/-clusters vaker sjwa-insertie hebben dan /l/-clusters, en dat beeld komt terug als wij de realisaties van elk individueel /l/-cluster (/lk, lx, lf, lm/) apart met zijn /r/-pendant vergelijken.

Wat ook nog opvalt, is dat /r/-clusters duidelijk minder makkelijk scoorbaar waren dan /l/-clusters: voor alle /r/-clusters worden hogere aantallen twijfelgevallen genoteerd (en voor deze studie dus buiten beschouwing gelaten) dan voor welk /l/-cluster ook. Dat geldt zowel voor Vlaanderen als voor Nederland, de aantallen lopen nauwelijks uiteen.¹⁸ De kampioen daarbij is het cluster /rm/, het enige waar de weinige overblijvende unaniem beoordeelde gevallen in Vlaanderen een ruime meerderheid van noteringen met sjwa-insertie opleveren.

Meer dan waarschijnlijk gaat de moeilijke percipieerbaarheid van de svarabhaktivocaal in /r/-clusters op dezelfde factor terug die er ook voor zorgt dat er relatief vaker een vorm met sjwa dan zonder sjwa wordt waargenomen bij de wél goed beoordeelde /r/-clusters. Wellicht kunnen wij het zo stellen dat /r/, of althans veel realisaties daarvan, vanzelf een vrij uitgesproken vocalisch einde vertoont/vertonen. Mocht dit waar zijn, dan is het logisch dat luisteraars twijfelen of het lichte vocalische element dat ze zeker voor een volgende heterorganische consonant makkelijk waarnemen al dan niet tot de /r/ behoort. (De tong moet in zulke gevallen een andere articulatiestand innemen of, als er een labiale consonant volgt, naar de ruststand terugkeren.) En hoe dan ook: de directe aansluiting tussen de elementen van het cluster moet al heel uitgesproken zijn om tot een “gelijk” oordeel “zonder sjwa” te leiden. Een raadsel blijft wel hoe het komt dat in Vlaanderen, waar de /r/ over het algemeen veel prominenter in de klankopeenvolging aanwezig is (hij is absoluut niet gereduceerd), het effect juist nog sterker is dan in Nederland.

Hoewel ook de /l/ heel makkelijk het kenmerk [+ vocalisch] aanneemt, hebben wij hier toch wat anders: dat kenmerk doet zich, als het optreedt, aan de hele consonant voor, van het begin af van de realisatie, niet aan het einde alleen.

18 Dat laatste verwondert toch wel, gegeven de enorme verschillen in mogelijke realisaties van de /r/ tussen die gebieden. Van de Velde (1994, 1996) onderscheidt in Nederland tien verschillende varianten, terwijl de variatie in Vlaanderen vrijwel uitsluitend beperkt blijft tot [r] en [R].

6 Besluit

Zeker is dat de grotere normgevoeligheid in Vlaanderen een belangrijke rol speelt in de relatief zwakke positie van de svarabhaktivocaal in dat deel van het taalgebied. Erg waarschijnlijk is bovendien dat de aard van de liquidae een niet te onderschatten effect heeft. Het is heel goed denkbaar dat de vernieuwingen die daarbij in de laatste decennia in Nederland, vooral in de Randstad, zijn opgetreden, een aantal moeilijk verklaarbare waarnemingen in het juiste gaatje laten vallen: het uitzonderlijk hoge aandeel van sjwaloze vormen in de Randstad, het uitzonderlijk hoge aandeel van Nederlandse jongere en vrouwelijke leerkrachten bij de sjwa-vermijders. Het is heel goed mogelijk dat de verhoudingen in de rest van Nederland goeddeels bepaald worden door het aandeel van “nieuwe /r/”- en “/l/”-sprekers, dat daar wel geringer zal zijn dan in de Randstad, maar toch zeker niet ontbreekt, en bij hogeropgeleiden (zoals onze informanten) zelfs aanzienlijk kan zijn. Rekening houdend met de grotere normgevoeligheid in Vlaanderen blijft de relatief grotere voorkeur van Vlaamse vrouwen voor sjwa-insertie een raadsel. Op basis van de traditionele sociolinguïstische literatuur zouden we immers verwachten dat ze vaker voor de ‘standaard’-varianten zouden opteren dan hun mannelijke collega’s. Ten slotte kunnen wij erop wijzen dat zeker in de meer perifere regio’s (Oost- en West-Vlaanderen, Groningen/Drenthe, Belgisch- en Nederlands-Limburg) een rechtstreeks verband blijkt te bestaan tussen de proportie sjwa-insertie in de standaardtaal en de dialectachtergrond van de informanten. In de centrumzones (Brabant, Randstad) treffen we echter juist minder sjwa-insertie aan dan we op basis van de dialectachtergrond zouden verwachten.

Het besluit uit dit alles kan kort zijn: verder onderzoek is niet alleen nodig in de breedte (naar het geheel van de svarabhaktiverschijnselen en naar andere sjwa’s toe), maar ook in de diepte. Daarbij zal veel meer aandacht nodig zijn voor sociolinguïstische attitudeaspecten. Wat in dit artikel in elk geval gebleken is, is dat de toepassing van optionele regels zoals die van de sjwa-insertie, ten minste gedeeltelijk beïnvloed wordt door kennis van en gevoeligheid voor normen, en dat regionale taalkenmerken (uit dialect of regiolect) en factoren als leeftijd en sekse een niet te verwaarlozen rol kunnen spelen.

Bibliografie

- Aalbrecht, J. e.a. (1998).** *Uitspraakvademecum*. (= Als je veel moet praten, 2). Leuven/Apeldoorn: Garant, 3e bijgewerkte druk.
- Bakel, J. van (1976).** *Fonologie van het Nederlands: synchroon en diachroon*. Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema.
- Blancquaert, E. (1957).** *Praktische uitspraakleer van de Nederlandse taal*. Antwerpen: De Sikkel, 5e uitg.
- Booij, G.E. (1981).** *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Aula-paperback nr. 65. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Booij, G.E. (1995).** *The Phonology of Dutch*. Oxford: Clarendon Press.
- Brouwer, D. (1991).** *Vrouwentaal. Feiten en verzinsels*. Bloemendaal: Aramith Uitgevers.
- Clements, G. (1990).** The role of the sonority cycle in core syllabification. In: J. Kingston & M. Beckman (eds.), *Between the Grammar and Physics of Speech* (= Papers in Laboratory Phonology 1). Cambridge: Cambridge University Press, 283-333

- Coates, J. (1987).** *Women, men and language. A sociolinguistic account of sex differences in language.* London / New York: Longman.
- Coninck, R. De (1970).** *Groot uitspraakwoordenboek van de Nederlandse taal.* Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.
- Dantzig, B. van (1932).** Das Svarabhakti-Phänomen in der niederländischen Sprache. In: *Archives néerlandaises de phonétique expérimentale* 7, 52-63
- Demagnet, F. (1939).** *Zuiver spreken. Een handboek voor onderwijzers, een leerboek voor normaal en middelbaar onderwijs.* Lier: Van In & co.
- Deprez, K. (1985-86).** De aard van het Nederlands in Vlaanderen. In: *Heibel* 19, nr. 4, 101-127.
- Donselaar, W. van, C. Kuijpers & A. Cutler (1999).** Facilitatory Effects of Vowel Epenthesis on Word Processing in Dutch. In: *Journal of Memory and Language* 41, 59-77
- Eldar, A.M. (1976).** *Spreken en zingen*, herzien door Annie Moolenaar-Bijl en Frans Dieleman. Assen/Amsterdam: Van Gorcum, 37e druk.
- Foulkes, P. & G.J. Docherty (ed.) (1999).** *Urban Voices: accent studies in the British Isles.* London: Arnold.
- Gillis, S. & G. De Schutter (1996).** Intuitive Syllabification: Universals and Language Specific Constraints. In: *Journal of Child Language* 23, 487-514.
- Goossens, J. (1977).** *Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie.* Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Haver, J. Van (1972).** *De uitspraak van het Nederlands. Een beknopte handleiding.* Leuven: Acco, 2e uitg.
- Heemskerk, J. & W. Zonneveld (2000).** *Uitspraakwoordenboek.* Utrecht: Het Spectrum.
- Hout, R. van, G. De Schutter, E. De Crom, W. Huynck, H. Kloots & H. Van de Velde (1999).** De uitspraak van het Standaard-Nederlands: variatie en varianten in Vlaanderen en Nederland. In: E. Huls & B. Weltens (red.), *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie.* Delft: Eburon, 183-196
- Hudson, R.A. (1996).** *Sociolinguistics.* Cambridge: Cambridge University Press, 2nd edition.
- Kaiser, L. (1950).** *Phonetiek* (= Servire Encyclopaedie, afdeling Theoretische Taalwetenschap, deel B9a/5). Den Haag: Servire.
- Kloots, H., H. Van de Velde & R. van Hout (2000).** De spraakproeve. In: S. Gillis, J. Nuyts en J. Taeldeman (red.), *Met taal om de tuin geleid. Opstellen voor Georges De Schutter.* Antwerpen: UIA, 215-229.
- Kuijpers, C. & W. van Donselaar (1998).** The Influence of Rhythmic Context on Schwa Epenthesis and Schwa Deletion in Dutch. In: *Language and Speech* 41 (1), p. 87-108.
- Meer, M.J. van der (1927).** *Historische Grammatik der niederländischen Sprache.* Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Mussche, A. (1962).** *Handleiding voor de praktijk van het Algemeen Beschaafd. Voor normaal en middelbaar onderwijs.* Brussel: A. De Boeck.
- Paardekooper, P.C. (1949).** De foneemwaarde van de svarabhaktivocaal. In: *De Nieuwe Taalgids* 42, 74-84.
- Paardekooper, P.C. (1987).** *ABN uitspraakgids.* Antwerpen: HeideLand-Orbis, 2e volledig herziene druk.
- Reeks Nederlandse Dialectatlassen. Achtereenvolgens* **E. Blancquaert, E. Blancquaert-W. Péé, W. Péé (red.) (1925-1982)**, 16 delen.
- Reenen, P. van (1986).** The vocalization of /l/ in standard Dutch, a pilot study of an ongoing change. In: *Linguistics in the Netherlands.* Dordrecht: Foris Publications, 189-198.

- Reenen, P. van & A. Jongkind (2000).** De vocalisering van /l/ in het Standaard-Nederlands. In: *Taal & Tongval* 52, 189-199.
- Sassen, A. (1963).** Endogeen en exogeen taalgebruik. In: *De Nieuwe Taalgids* 56, p. 10-21.
- Schutter, G. De (1973).** Eksogeen taalgebruik in Zuid-Nederland. In: *Album Willem Pée, de jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*. Tongeren: Michiels, 117-123.
- Schutter, G. De (1975).** De plaats van de ∂ in een fonologische beschrijving van het Nederlands. In: *Leuvense Bijdragen* 68, 173-202.
- Smakman, D. & R. van Bezooijen (1997).** Een verkenning van populaire ideeën over de standaardtaal in Nederland. In: R. van Bezooijen, J. Stroop & J. Taeldeman (red.), *Standaardisering in Noord en Zuid (= Taal & Tongval, themanummer 10)*, 126-139.
- Stroop, J. (1998a).** Wordt het Poldernederlands model? In *Noordzee* 1, nr. 1-2, 11-13.
- Stroop, J. (1998b).** *Poldernederlands. Waardoor het ABN verdwijnt*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Taal-Atlas van Noord- en Zuid-Nederland*. Oorspr. **G.G. Kloeke (red.) (1952-1972)**. Leiden: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Trommelen, M.T.G. (1983).** *The syllable in Dutch with special reference to diminutive formation*. Dordrecht: Foris Publications.
- Velde, H. Van de (1994).** Zestig jaar (r)evolutie in het Standaard-Nederlands. In: G. De Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen (red.), *R - zes visies op een kameleon (= Taal en Tongval, themanummer 7)*, 22-42.
- Velde, H. Van de (1996).** *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*, Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Velde, H. Van de & M. Houtermans (1999).** Vlamingen en Nederlanders over de uitspraak van nieuwslezers. In: E. Huls & B. Weltens (red.), *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie*. Delft: Eburon, 451-462.
- Veldkamp, K. (1973).** *De techniek van het spreken. Handboek voor oefening van adem, stem en uitspraak*, bewerkt door A.G. Zijderveld-Menalda. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vennemann, T. (1988).** *Preference laws for syllable structure and the explanation of sound change*. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Verstraeten, B. & H. Van de Velde (2001).** Socio-geographical variation of /r/ in standard Dutch. In: H. Van de Velde & R. van Hout (eds.), *'r-atics. Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*. (= *Etudes et Travaux* 4). Université Libre de Bruxelles, Institut des Langues Vivantes et de Phonétique, 45-61.
- Zwaardemaker, H.R & L.P.H. Eijkman (1928).** *Leerboek der Phonetiek, inzonderheid met betrekking tot het Standaard-Nederlandsch*. Haarlem: De Erven Bohn.

● **Bijlage 1: Testwoorden**

Overzicht van de testwoorden die in het experiment gebruikt werden. Woorden met een asterisk komen niet voor in van Kuijpers & Van Donselaar (1998).

Woordenlijst		Plaatjestaak	
Met /l/: 10 woorden		Met /l/: 10 woorden	
palm	-/m/	palm	-/m/
helm*		helm*	
tulp	-/p/	tulp	-/p/
schelp		schelp	
wolf	-/f/	wolf	-/f/
golf		golf	
wolk	-/k/	wolk	-/k/
kelk*		kelk*	
wilg*	-/x/	wilg*	-/x/
galg*		galg*	
Met /r/: 7 woorden		Met /r/: 5 woorden	
kerk	-/k/	kerk	-/k/
vork		vork	
jurk			
berg	-/x/	berg	-/x/
arm	-/m/	arm	-/m/
slurf*	-/f/	slurf*	-/f/
scherf			
Totaal aantal: 17		Totaal aantal: 15	

● **Bijlage 2: Statistische informatie**

- 1 *De aard van de taak (voorlezen <=> benoemen van plaatjes)*
 conditie: Wald X2 = 0.31, p < 0.58
 land x conditie: Wald X2 = 0.01, p < 0.93
 geslacht x conditie: Wald X2 = 0.23, p < 0.63
 leeftijd x conditie: Wald X2 = 0.01, p < 0.91
 geslacht x leeftijd x conditie: Wald X2 = 0.01, p < 0.92
 land x geslacht x conditie: Wald X2 = 0.41, p < 0.52
 land x leeftijd x conditie: Wald X2 = 0.84, p < 0.36
 land x geslacht x leeftijd x conditie: Wald X2 = 0.13, p < 0.72

2 De variabelen land-geslacht-leeftijd

land: Wald $X^2 = 271.30$, $p < 0.01$

geslacht: Wald $X^2 = 8.10$, $p < 0.01$

leeftijd: Wald $X^2 = 46.22$, $p < 0.01$

Land x geslacht: Wald $X^2 = 177.29$, $p < 0.01$

Land x leeftijd: Wald $X^2 = 4.13$, $p < 0.04$

geslacht x leeftijd: Wald $X^2 = 0.35$, $p < 0.55$

Land x leeftijd x geslacht: Wald $X^2 = 7.54$, $p < 0.01$

3 De variabelen cluster - land - leeftijd - geslacht

Cl als hoofdeffect: Wald $X^2 = 249.70$, $p < 0.01$

land x Cl: Wald $X^2 = 54.94$, $p < 0.01$

leeftijd x Cl: Wald $X^2 = 28.95$, $p < 0.01$

geslacht x Cl: Wald $X^2 = 0.90$, $p < 0.31$

land x leeftijd x Cl: Wald $X^2 = 4.74$, $p < 0.03$

land x geslacht x Cl: Wald $X^2 = 9.78$, $p < 0.01$

geslacht x leeftijd x Cl: Wald $X^2 = 1.31$, $p < 0.25$

land x leeftijd x geslacht x Cl: Wald $X^2 = 5.33$, $p < 0.02$

Determinanten van werkwoordfouten in de Nederlandse spelling. Een experimenteel onderzoek bij jonge en ervaren spellers

STEVEN FRISSON* EN DOMINIEK SANDRA

Abstract

Two experiments investigate the underlying factors of spelling errors in Dutch homophonous verbs like *versiert/versierd* (decorates-decorated). In Experiment 1, both adult (age 18) and young (ages 12 and 13) spellers were tested in a completion task. The results show that even though these forms are fully rule-governed, the more frequent spelling form of a homophonous pair forces itself on the spelling of the less frequent one. These results are compatible with our earlier results on the spelling of D/DT homophones. Although a tendency to use a default spelling form (with D) is apparent, both adult and young spellers are sensitive to the frequency relationship between both forms. The distance between the verb form and the word determining its spelling influences the amount of spelling errors, with more errors when they are not adjacent. The results of a priming task (Experiment 2) support the hypothesis of automatic activation of the most frequent spelling of a verb.

• I Inleiding

In deze bijdrage wordt verslag gedaan van psycholinguïstisch onderzoek naar de determinanten van bepaalde types spelfouten in het Nederlands. Dit soort onderzoek is vrij schaars in de vakliteratuur. Hoewel psycholinguïsten in de voorbije decennia massa's onderzoeksgegevens hebben verzameld over de wijze waarop geschreven woorden herkend worden, hebben ze slechts weinig onderzoek verricht naar de manier waarop taalgebruikers spellen (maar zie Verhoeven 1985 en Assink 1985 voor het Nederlands; Frith 1980 voor het Engels; en Fayol, Largy, & Lemaire 1994, Largy, Fayol, & Lemaire 1996 voor het Frans). Dat kan te maken hebben met de opvatting dat spelling zich aan de periferie van de taal bevindt en daarom niet zo belangrijk is als de overige taalgebruiksprocessen.

* De volgorde der auteurs is alfabetisch. Beide auteurs zijn verbonden aan de Universiteit van Antwerpen, vakgroep Germaanse Talen. De eerste auteur is postdoctoraal onderzoeker bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen. Wij danken Frans Daems en Steven Gillis voor hun theoretische en praktische hulp en de leraren en leerlingen van de verschillende scholen waar de experimenten afgenomen werden. Voorts danken wij de studenten die geholpen hebben bij het verzamelen van de gegevens. Alle correspondentie kan gericht worden aan: Steven Frisson, Universiteit Antwerpen-Ufsia, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen, België. E-mail: steven.frisson@ufsia.ac.be (vanaf februari 2002: Department of Psychology, University of Massachusetts at Amherst, MA 01003, USA; sfrisson@psych.umass.edu).

Het kan ook verband houden met de grotere moeilijkheid om productieprocessen te bestuderen dan herkenningprocessen. In de studie van gesproken taal is de studie van de spraakproductie ook aanzienlijk later op gang gekomen dan de studie van de spraakperceptie (zie Levelt 1989). Wat ook de verklaring(en) hiervoor weze(n), er kan bezwaarlijk een psycholinguïstische verklaring worden geboden. Aangezien de psycholinguïstiek zich richt op alle processen en structuren die taalgebruik mogelijk maken, valt daar ook het proces van spellen onder.

In Experiment 1 hieronder staat de spellingproblematiek van een bepaald soort Nederlandse werkwoordvormen centraal. De spelling van de uitgangen van werkwoorden is een bekend struikelblok in het Nederlands, waar zelfs volwassen taalgebruikers die dagelijks schrijven nog tegenaan lopen. Dat is nochtans verbazingwekkend aangezien de spelling morfografisch is en de betrokken regels vanuit een descriptief perspectief bijzonder eenvoudig zijn.¹ Bovendien gaat er, precies omwille van de hardnekkigheid van de werkwoordfouten, enorm veel onderwijsenergie naar het aanleren van de werkwoordspelling en naar de correctie van fouten. Niettegenstaande de eenvoud en het onderwijs blijven taalgebruikers fouten maken. Dat wijst erop dat er bepaalde factoren operationeel zijn die de toepassing van de regel bemoeilijken. Het doel van dit onderzoek was bepaalde van die factoren te identificeren.

Wij zullen ons beperken tot homofone werkwoordvormen, d.w.z. vormen die hun uitspraak gemeenschappelijk hebben met een andere werkwoordvorm, waarbij het orthografische contrast zich op de positie van het suffix situeert (bv. *versiert-versierd*). Deze vorm van homofonie treedt op tussen de derde persoon enkelvoud onvoltooid tegenwoordige tijd (OTT) en het voltooid deelwoord (VD) van werkwoorden met het prefix BE- of VER- en met een stam die op een sonorant eindigt. Intuïtief lijkt de aanwezigheid van twee concurrerende vormen die enkel in hun uitgang van elkaar verschillen de conditie waar taalgebruikers bij uitstek spelfouten zullen maken. Voorgaand onderzoek (zie Sandra, Frisson, & Daems 1999, Frisson & Sandra *in press*, Sandra, Brysbaert, Frisson, & Daems 2001) heeft uitgewezen dat homofonen van het type *treed-treedt*, waarbij de eerste en derde persoon tegenwoordige tijd dezelfde uitspraak hebben, inderdaad tot hoge foutenaantallen kunnen leiden (zie ook Assink 1985).

Als spellers de regels kennen en die ook toepassen, zullen zij vertrouwen op syntactische informatie uit de zin en op grond van die informatie het juiste suffix bepalen om aan de stam (die zij uit het mentale lexicon halen) te hechten. Op die manier zou het spellen van werkwoordvormen een compositioneel proces zijn. Fouten zouden dan enkel nog het gevolg kunnen zijn van een gebrekkige regelkennis. Wie de regels echt beheerst, zou ook geen fouten meer maken. De vaststelling echter dat zelfs de meest geoefende schrijvers nog fouten van het type **hij versierd* maken weerlegt een dergelijk model a priori. Tijdens de spelling van werkwoordvormen wordt duidelijk nog andere informatie gemobiliseerd. De intuïtie dat homofonie de oorzaak is van de meeste werkwoordfouten suggereert dat taalgebruikers in hun spellen niet enkel gestuurd worden door een compositioneel proces

1 Een fonografisch gebaseerde spelling waarbij men "spelt wat men hoort" zou ervoor zorgen dat de spelfouten die in dit artikel behandeld worden niet meer kunnen voorkomen. Dit betekent echter niet dat wij daarom ook zonder meer voor een dergelijke spelling pleiten: hoewel een fonografische spelling eenvoudiger zou zijn, zou ze ook aanleiding geven tot het ontstaan van veel homografen, die dan mogelijk het leesproces negatief beïnvloeden (cf. Sandra, Brysbaert, Frisson & Daems 2001; zie ook van Heuven 1978).

maar tevens beïnvloed worden door hun kennis van de verschillende mogelijke spellingen van een gesproken woord. Dit zou betekenen dat werkwoordvormen niet enkel afgeleid worden in een (morfo)syntactisch gestuurd compositioneel proces maar tevens een eigen representatie hebben in het mentale lexicon.

Om deze hypothese te onderzoeken manipuleerden we in vroeger onderzoek twee factoren: de **frequentie** van de geschreven woordvorm en de **afstand** tussen de werkwoordvorm en het woord dat de relevante syntactische informatie bevat (in dit geval het onderwerp: *ik/hij*). De frequentieverhoudingen waren gebaseerd op de *token*-frequentie van de betrokken vormen in de CELEX database (42 miljoen woorden; Baayen, Piepenbrock en van Rijn 1993). Met betrekking tot frequentie was de hypothese dat als er inderdaad orthografische representaties van werkwoordvormen in het mentale lexicon liggen opgeslagen, de relatieve frequentie van die vormen het foutenrisico bij de spelling van een bepaalde vorm zou bepalen. Concreet, als de activatie van deze vormen een frequentiegevoelig proces is waarbij hoogfrequente vormen meer/sneller geactiveerd worden dan laagfrequente (zoals het geval is in het proces van visuele woordherkenning), dan zal de hogere activatie van de hoogfrequente vorm tot fouten leiden bij de spelling van de laagfrequente vorm. Een dergelijke storing zou minder sterk zijn als de hoogfrequente vorm moet worden gespeld; daar zou de sterkere activatie van de hoogfrequente werkwoordvorm juist tot een correcte spelling leiden. De hypothese leidt dus tot de voorspelling dat er meer spelfouten (homofonie-interferenties) zullen worden gemaakt op laagfrequente vormen dan op hoogfrequente. Dit werd inderdaad bevestigd (Sandra et al. 1999): als een werkwoord waarvan de DT-uitgang frequenter is dan de D-uitgang (zoals bijvoorbeeld de vorm *treedt* die in de taal meer voorkomt dan de vorm *treed*), dan wordt *ik treed* ook meer foutief als **ik treedt* geschreven dan *hij treedt* als **hij treed*. Het tegenovergestelde patroon werd gevonden voor werkwoorden waarvan de D-vorm meer frequent is dan de DT-vorm (bv. *begeleiden*). Wanneer de frequentie voor de D- en de DT-vorm van een werkwoord vergelijkbaar waren (bv. *beantwoorden*), dan was het aantal fouten in beide richtingen ook vergelijkbaar. Vervolgexperimenten (Frisson & Sandra *in press*) toonden aan dat deze invloed van frequentie zich reeds bij 12-jarigen manifesteerde, hoewel er ook een duidelijke voorkeur waar te nemen was om de D-uitgang te gebruiken (voor een discussie hiervan, zie Frisson & Sandra *in press*).

De afstand tussen de te spellen werkwoordvorm en het woord dat de syntactische informatie bevat om de uitgang correct te spellen heeft betrekking op het aantal woorden dat zich tussen deze twee vormen bevindt. Als de hypothese klopt dat er bij de spelling van werkwoordvormen twee processen betrokken zijn, een compositioneel proces dat syntactisch gestuurd is en een orthografisch activatieproces dat fonologisch gestuurd is, dan zou het compositioneel proces moeilijker moeten zijn naarmate de informatie die het compositieproces nodig heeft verder van de werkwoordvorm verwijderd is. Daardoor krijgt het activatieproces meer tijd om een vorm "af te leveren". De voorspelling is dus dat er meer fouten worden gemaakt naarmate de afstand groter wordt. Ook deze voorspelling werd bevestigd (Sandra et al. 1999): wanneer het subject en het werkwoord niet adjacent waren (zoals in bijzinnen waar een zinsdeel tussen het onderwerp en het werkwoord werd geplaatst, bv. *Het is waar dat ik in het strenge klooster treed*), werden er significant meer fouten gemaakt dan wanneer het onderwerp en werkwoord zich naast elkaar bevonden (*Ik treed in het strenge klooster*), en de fouten volgden het frequentiepatroon. Anders gesteld, de bijkomende fouten werden niet lukraak verdeeld maar gingen hoofd-

zakelijk in de richting van de meest frequente vorm. Dit effect van afstand werd niet teruggevonden bij jongere spellers (voor discussie, zie Frisson & Sandra *in press*).

In Experiment 1 van deze bijdrage wordt er voortgebouwd op deze hypothesen en worden de effecten van frequentie en afstand onderzocht bij homofone werkwoorden van het type *versiert-versierd*. Deze vorm van homofonie verschilt op een aantal punten van de D/DT-homofonen, en de effecten van frequentie en afstand hoeven daarom niet gelijklopend te zijn. Als zich echter vergelijkbare effectenpatronen voordoen bij D/T-homofonen, dan kunnen we de bevindingen van Sandra et al. 1999 en Frisson & Sandra *in press* veralgemenen tot D/T-homofonen.

Een eerste punt waarop de twee types homofonen verschillen is de morfosyntactische informatie die gebruikt moet worden om de correcte spelling te achterhalen: bij D/DT-homofonen komt deze informatie van het subject, bij D/T-homofonen van het subject voor de T-spelling en van het hulpwerkwoord voor de D-spelling. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat een hulpwerkwoord een veel sterkere informatiedrager is dan een subject en dat dit het frequentiepatroon zal teniet doen. Een ander punt waarop de twee types van homofonen verschillen ligt in het feit dat de uitspraak van D/DT-homofonen samenvalt met de uitspraak van de stamvorm (treed-treedt). Het kan zijn dat dit buitengewoon moeilijke homofonen oplevert omdat verschillende vervoegingregels gebaseerd zijn op het opzoeken van de stamvorm. Daardoor kan het risico om het T-suffix in de derde persoon te vergeten bijzonder groot zijn. Bij D/T-homofonen daarentegen verschilt de spelling hoorbaar van de stamvorm (gebeurt – gebeurd).

In de hierboven aangehaalde onderzoeken is er steeds met foutenaantallen als meetfactor gewerkt. Hoewel veel onderzoek in verband met het mentale lexicon voornamelijk gebruik maakt van millisecondentiming (naast fouten) waren er diverse redenen om deze maat niet in ons onderzoek te gebruiken. De belangrijkste daarvan is dat de technisch meest betrouwbare manier om te meten, nl. vanaf het begin van het gesproken woord (in dicteetaak) tot het begin van de respons (contact van pen met papier voor het schrijven van de eerste letter), niet meteen ook de theoretisch meest verantwoorde manier van meten is. Aangezien het om de spelling van de uitgang van het woord gaat, kunnen er zich immers nog talrijke processen afspelen tijdens het opschrijven van het woord (bij het aanvatten van het schrijven hoeft de uitgang zelfs nog niet vast te liggen). Het is dus onduidelijk of zulke metingen de onderliggende processen zouden weerspiegelen. Het gebruik van fouten om modellen op te stellen van onderliggende structuren en processen is overigens al met succes gebruikt in het psycholinguïstische onderzoek. De studie van het spraakproductieproces is initieel gebaseerd geweest op versprekingen in spontane spraak (cf. het invloedrijke werk van Fromkin 1980). Door een nauwkeurige studie van het soort fouten kon worden afgeleid welke informatie sprekers op welk moment tijdens het productieproces beschikbaar hebben.

Experiment 1 is ook gebaseerd op foutenaantallen in een dicteetaak. Experiment 2, hoewel nog steeds een opschrijftaak zonder tijdsmeting, maakt gebruik van spellingvoorkeuren en hoe die door middel van een voorafgaande werkwoordvorm beïnvloed kunnen worden (deze techniek wordt ook *priming* genoemd). Deze test werd opgezet om de hypothese van de opslag van geflecteerde vormen via een andere methode te verifiëren en de theoretische conclusie van ons onderzoek op die manier te versterken.

● **2 Experiment 1**

2.1 Methode

Materiaal

De werkwoorden in Experiment 1 zijn homofoon in de derde persoon enkelvoud onvoltooid tegenwoordige tijd en voltooid deelwoord (bv. [vɔrsi:rt] *versiert* - *versierd*). Alle werkwoorden in dit experiment hadden een BE- of VER- prefix, werkwoorden met een GE- prefix werden niet geselecteerd omdat dit prefix typisch is voor een voltooid deelwoordsvorm. De werkwoorden behoorden tot drie types frequentierelaties, waarbij de uitgang D frequenter, even frequent, of minder frequent was dan de uitgang T (volgens de CELEX database; Baayen et al. 1993). (zie tabel 1). In het hele CELEX-corpus werden slechts drie werkwoorden gevonden die in de D<T conditie vielen; voor D>T en D=T werden telkens 10 werkwoorden geselecteerd.

De afstandsmanipulatie gebeurde aan de hand van hoofd- en bijzinnen. Voor de derde persoon OTT valt de “korte” afstandsconditie samen met de hoofdzin en de “lange” afstandsconditie met de bijzin, waar het subject door middel van tussenliggend zinsmateriaal gescheiden is van het werkwoord. Voor het voltooid deelwoord doet het omgekeerde zich voor: de “korte” afstand is te vinden in de bijzin waar het hulpwerkwoord, dat de informatie draagt dat er een voltooid deelwoord volgt, juist naast de te spellen vorm staat. De “lange” afstand voor de spelling van het voltooid deelwoord komt voor in de hoofdzin waar het hulpwerkwoord door tussenliggend zinsmateriaal gescheiden is van de te spellen vorm. Voorbeelden zijn te vinden in (1) en (2), waar de te spellen vorm in hoofdletters staat en de vorm die de morfosyntactische informatie levert onderstreept is.

- (1a) Korte afstand (OTT): De pygmee VERSIERT zijn hut met apenstaarten.
- (1b) Lange afstand (OTT): ... dat ze haar huis met kerstballen VERSIERT.
- (2a) Korte afstand (VD): ... dat het huis voor een feestje werd VERSIERD.
- (2b) Lange afstand (VD): ... wordt het kantoor door de collega’s volledig VERSIERD.

Elk werkwoord kwam voor in hoofd- en bijzin, en in OTT- en VD-vorm. De vormen werden zodanig verdeeld over 4 lijsten dat in elke lijst eenzelfde werkwoord slechts eenmaal voorkwam. Elke lijst werd aan een vergelijkbaar aantal proefpersonen voorgelegd. De vier types zinnen uit (1) en (2) kwamen in elke lijst proportioneel even vaak voor.

Tabel 1: Voorbeeld, aantallen en frequentiegegevens (per 42 miljoen) voor Experiment 1

Voorbeeld	aantal wvn.	Freq.-relatie	Gemiddelde freq.	
			D	T
VERSIERD - VERSIERT	10	D>T	228	17
	3	D<T	246	1,754
	10	D=T	18	16

Noot: Freq.-relatie staat voor de frequentieverhouding van de twee vormen. Bij voorbeeld, D>T betekent dat de vorm die op D eindigt frequenter is dan de vorm die op T eindigt.

Het onderzoek richtte zich voornamelijk op de spelfouten van achttienjarigen. De fouten van ervaren spellers zijn het meest intrigerend, aangezien deze taalgebruikers de regels vrijwel perfect moeten kennen (d.w.z. kunnen beschrijven). Het is in eerste instantie van belang aan te tonen dat zelfs ervaren spellers niet in staat zijn om zich exclusief op (gekende) regels te richten en storende processen niet kunnen onderdrukken. Toch hebben we ook twaalf- en dertienjarigen getest om na te gaan in welke mate zij reeds anticiperen op het volwassenenpatroon. Het ligt voor de hand dat de regelkennis bij deze kinderen vaak onvoldoende zal zijn. Zij hebben de regels weliswaar twee (12-jarigen) of drie (13-jarigen) jaar voordien aangeleerd en ze sindsdien herhaaldelijk getraind, maar de onderwijservaring leert dat dit lang niet voldoende is. Dit is voor ons onderzoek minder dramatisch dan op het eerste gezicht lijkt. In principe is het niet van belang welke regel of spellingstrategie de spellers hanteren om het effect van frequentie te kunnen registreren. Het activatieproces dat aan dit effect ten grondslag ligt, opereert immers onafhankelijk van deze regel of strategie. Enkel wanneer de spellers de fonetische vorm van een uitgang systematisch op dezelfde manier spellen (bv. [t] als T), zou een frequentie-effect niet meer vast te stellen zijn. Dat effect van frequentiemaniplulatie zal natuurlijk slechts meetbaar zijn als de frequentieschattingen die we gebruikt hebben voor de achttienjarigen ook gelden voor de jongere spellers. Aangezien daarover geen informatie bestaat, zijn we van die assumptie uitgegaan, maar gezien de hoge correlatie tussen *age of acquisition* en frequentie (Gerhand & Barry 1999) is het aannemelijk dat *als* een vorm gekend is, het zeer waarschijnlijk de meest frequente vorm zal zijn. Zoals we bij de bespreking van de resultaten zullen zien, demonstrenen de experimentele gegevens dat deze assumptie te verdedigen is.²

Testafname

De experimenten werden in de klas onder het mom van een echte spellingtest afgenomen om er voor te zorgen dat de proefpersonen genoeg aandacht aan de dag zouden leggen. Elke leerling kreeg een gaatjstekst waarin twee woorden per zin ingevuld dienden te worden (de werkwoordsvorm en één, doorgaans moeilijk te spellen, afleider van een ander woordtype). Leerlingen mochten niet samenwerken. Een cassette waarop de zinnen waren ingelezen werd gestart en de leerlingen volgden de zinnen op hun tekstblad. Wanneer zij het in te vullen woord hoorden, moesten zij die vorm neerschrijven. Het tempo van voorlezen was zo bepaald dat de leerlingen genoeg tijd hadden om het woord in te vullen, maar niet genoeg tijd hadden om lang na te denken of uitgebreid te reviseren. Zinnen werden niet herlezen. Dadelijk nadat de laatste zin was voorgelezen werden de antwoordbladen opgehaald. De woordenschat van de zinnen werd aangepast voor de 12- en 13-jarigen met vervanging van moeilijke woorden door een makkelijker synoniem. De eerste drie zinnen op het antwoordblad waren oefenzinnen om de proefpersonen te laten wennen aan de taak.

Proefpersonen

Een totaal van 198 leerlingen uit het laatste jaar secundair onderwijs (leeftijd 18 jaar) werden verdeeld over de verschillende lijsten. Wij verwijzen naar hen als "ervaren spel-

2 Het feit dat jongere spellers minder leeservaring hebben dan volwassen spellers houdt in dat de absolute frequenties van de vormen lager liggen, waardoor de opgeslagen vorm(en) wellicht minder uitgesproken gerepresenteerd zijn en meer tijd zullen vragen om geactiveerd te worden. Hierdoor zou het frequentie-effect kleiner kunnen uitvallen vergeleken met ervaren spellers.

Determinanten van werkwoordfouten

lers". Voorts werden 231 leerlingen van het laatste jaar basisonderwijs (12 jaar) en 203 leerlingen van het eerste jaar secundair onderwijs (13 jaar) getest. Op deze manier verkregen we, per groep, een 200-tal observaties per cel in de experimentele opzet.

2.2 Resultaten en bespreking

Logit-analyses³ werden uitgevoerd op het aantal *voorspelde fouten*. Een voorspelde fout ontstaat wanneer een proefpersoon een werkwoord dat met de uitgang D geschreven moest worden met de uitgang T spelde, of vice versa (bv. **hij versierd*; **hij heeft versiert*). Andere spelfouten in het woord werden niet als voorspelde fout gerekend, en een vorm met een voorspelde foutieve uitgang en een andere fout werd ook niet in de analyses betrokken. Dus, enkel **hij versierd* telt als voorspelde fout voor *hij versiert*, **hij versird* of **hij versierdt* niet. In tabel 2 zijn de percentages van de voorspelde fouten per conditie te vinden, tabel 3 geeft een overzicht van de gevonden effecten. Voor elke leeftijdsgroep werden 2 (*Voorspelde Fout*: D of T) x 2 (*Afstand*: kort vs. lang) x 3 (*Frequentierelatie*: D>T, D=T, D<T) analyses uitgevoerd.

Tabel 2: Percentage voorspelde fouten voor Experiment 1

Leeftijd	Frequentierelatie	Korte afstand		Lange afstand	
		Correcte spelling		Correcte spelling	
		D	T	D	T
Ervaren spellers (18 jaar)	D>T	5,04	11,02	7,57	45,75
	D<T	10,00	2,00	29,41	19,15
	D=T	7,44	15,66	12,75	32,92
Jonge spellers (13 jaar)	D>T	16,10	42,15	16,67	48,79
	D<T	27,59	39,18	32,39	40,24
	D=T	29,43	46,90	20,25	41,20
Jonge spellers (12 jaar)	D>T	16,72	54,72	19,09	55,76
	D<T	23,27	59,15	24,52	51,46
	D=T	20,45	48,13	19,29	47,33

Tabel 3: Logit-analyses voor Experiment 1.

Effect	18 jaar	13 jaar	12 jaar
Voorspelde Fout	*** F(1, 80) = 22,93	*** F(1, 80) = 44,69	*** F(1, 80) = 104,48
Afstand	*** F(1, 80) = 44,37	-	-
Frequentierelatie	-	-	-
Voorspelde Fout x Afstand	-	-	-
Voorspelde Fout x Frequentierelatie	*** F(2, 80) = 14,16	** F(2, 80) = 5,19	-
Afstand x Frequentierelatie	-	-	-
Voorspelde Fout x Afstand x Frequentierelatie	-	-	-

Noot: *** staat voor $p < .001$, ** voor $p < .01$.

3 Wij danken Harald Baayen voor deze suggestie en Nivja de Jong en Andrea Krott voor de praktische hulp bij de verwerking.

Het hoofdeffect Voorspelde Fout, dat voor elke leeftijdsgroep gevonden werd, duidt aan dat er meer D-intrusies (i.e., T-uitgang als D gespeld) voorkomen dan T-intrusies. Voor de 18-jarigen is het aantal D-intrusies 21,08% (het gemiddelde van kolom 2 en 4 in tabel 2) en het aantal T-intrusies 12,03% (het gemiddelde van kolom 1 en 3 in tabel 2), voor de 13-jarigen is dit 43,08% en 23,74%, en voor de 12-jarigen 52,76% en 20,56% respectievelijk. Anders gesteld, er is een voorkeur om de uitgang van het homofone werkwoord met D te spellen. Het hoofdeffect Afstand was enkel significant bij de ervaren spellers en duidt erop dat meer fouten gemaakt werden voor de “lange afstand”-conditie (i.e., bijzin voor OTT, hoofdzin voor VD). Korte afstand leverde 8,53% fouten op tegen 24,59% voor lange afstand. Om na te gaan of de vormfrequenties van de twee homofonen invloed hadden op het type fouten dat gemaakt werd, dient er gekeken te worden naar de Voorspelde Fout x Frequentierelatie-interactie. Deze bleek inderdaad significant te zijn voor de 18- en 13-jarigen en houdt in dat het aantal D-intrusies verhoogt, en het aantal T-intrusies verlaagt, naarmate de frequentie van de D-vorm hoger is (relatief gezien t.o.v. de frequentie van de T-vorm). Dus, voor de 18-jarigen vinden we 28,39% D-intrusies voor $D>T$, 24,29% voor $D=T$, en 10,58% voor $D<T$ (aantal T-intrusies is respectievelijk 6,31%, 10,10%, en 19,71%). Voor de 13-jarigen bemerken we 45,47% D-intrusies voor $D>T$, 44,05% voor $D=T$, en 39,71% voor $D<T$ (aantal T-intrusies is respectievelijk 16,39%, 24,84%, en 29,99%). Hieruit kunnen we concluderen dat de vormfrequenties van een homofoon werkwoord als *versierd/t* invloed hebben op het foutenpatroon: de kans dat de foutieve vorm gespeld wordt, wordt groter als de frequentie van die vorm groter is dan de frequentie van het correcte homofoon. Omdat de interactie Voorspelde Fout x Afstand x Frequentierelatie niet significant is, kunnen we concluderen dat het foutenpatroon in de korte en de lange afstandscondities vergelijkbaar is.

Onze hypothese dat de twee vormfrequenties van een OTT-VD homofoon werkwoord invloed zal hebben op spelfouten wordt hiermee bevestigd, en dit effect is reeds merkbaar bij 13-jarige spellers. De resultaten van Experiment 1 zijn ook conform met de bevindingen van de “D/DT”-experimenten (Sandra et al. 1999, Frisson & Sandra *in press*, Sandra et al. 2001), waar een vergelijkbare invloed van frequentie gevonden werd van de hogere frequente vorm die zich opdringt bij het spellen van een lagerfrequente vorm. De invloed in de groep ervaren spellers van de afstand tussen de werkwoordsvorm en het woord dat de spelling van het suffix bepaalt (het subject voor de tegenwoordige tijd, het hulpwerkwoord voor het voltooid deelwoord) is eveneens vergelijkbaar met de voorgaande experimenten: als dit informatiedragende woord verwijderd is van de te spellen werkwoordsvorm, worden er meer fouten gemaakt. Het feit dat deze invloed zich niet voordeed bij de twee groepen jongere spellers, is mogelijk te wijten aan de sterke voorkeur voor de D-vorm.

Experiment 1 verschilt inderdaad van de D/DT-experimenten op één vlak: er bleek namelijk een algemene voorkeur te bestaan om de uitgang D te spellen, ook bij de 18-jarigen. Dit kan o.m. afgeleid worden uit het significant hoger aantal D-intrusies wanneer de homofoonfrequentie gelijk is ($D=T$). Slechts wanneer de frequentierelatie een duidelijk voordeel geeft aan de T-spelling en de morfosyntactische informatie makkelijk recupereerbaar is (zie $D<T$ voor de 18-jarigen in de korte afstandsconditie) wordt de algemene tendens om de D-vorm te spellen omgekeerd. Een mogelijke reden waarom er een voorkeur bestaat om deze homofone vormen met een D-uitgang te spellen kan liggen in het

feit dat in het Nederlands de prefixen BE- en VER- veel frequenter voorkomen met een D-uitgang dan een T-uitgang (de CELEX-frequenties voor deze twee categorieën werkwoorden zijn 76.452 voor een D-uitgang, en slechts 47.019 voor een T-uitgang). Deze frequenties van samengaan van BE-/VER- met een voltooid deelwoordsvorm zou de algemene voorkeur voor een D-spelling kunnen verklaren.

De resultaten van Experiment 1 ondersteunen een model waarin beide vormen (of tenminste de meest frequente vorm onafhankelijk van de spelling ervan) opgeslagen liggen in het mentale lexicon. Merk op dat dit geen triviale uitkomst is: vanuit grammaticaal standpunt vereisen deze werkwoordvormen immers geen opslag omdat ze perfect beregeld zijn. Lexicale opslag is blijkbaar een automatisch proces, dat zich aan de bewuste controle van de speller onttrekt. Onze resultaten laten zien dat deze opgeslagen vormen ook automatisch geactiveerd worden wanneer het homofone werkwoord aangeboden wordt. De output van dit activatieproces (of het proces zelf) is frequentiegevoelig, met een snellere en/of sterkere activatie van de meest frequente vorm. Experiment 2 test deze hypothese expliciet door te kijken of de activatie van de meest frequente vorm invloed heeft op het schrijven van een volgende, niet-bestaande maar mogelijke homofone vorm.

● 3 Experiment 2

3.1 Methode

Experiment 2 is gedeeltelijk gebaseerd op de orthografische priming-literatuur (cf. Campbell 1985, Nation & Hulme 1996). Hieruit is o.m. gebleken dat een niet-woord als [prein] door Engelstaligen eerder geschreven zal worden als *prain* als het voorafgegaan wordt door *brain*, en eerder als *prane* als het geprimed wordt door *crane*. Voortbouwend hierop maken we de voorspelling dat wanneer een niet-woord voorafgegaan wordt door een ermee rijmende (bestaande) homofone vorm als [vɔrsi:rt], dit niet-woord eerder met de uitgang van de meest frequente homofone vorm gespeld zal worden. Anders gesteld, wij verwachten dat de meest frequente vorm van de homofoon sterker geactiveerd zal worden in het geheugen en dat de uitgang ervan de uitgang van het volgende niet-woord zal beïnvloeden. Let wel, deze priming kan slechts gebeuren als (minstens) de meest frequente vorm ook degelijk opgeslagen ligt én automatisch geactiveerd wordt bij het horen ervan.

Materiaal

Dezelfde homofone werkwoorden werden gebruikt als in Experiment 1, met weglating van de drie werkwoorden in de D<T conditie (om de kracht van de statistische vergelijking voor de bestudeerde condities gelijk te houden). Voor elk van de 20 overblijvende werkwoorden, 10 in de D>T en 10 in de D=T conditie, werd er een niet-woord opgesteld dat slechts in één klank verschilde van het bestaande werkwoord. Dit niet-woord rijmde steeds met het bestaande werkwoord; bv. [vɔrsi:rt] had als niet-woord [vɔrji:rt]. Het bestaande werkwoord met zijn niet-woord werden steeds dadelijk na elkaar aangeboden. Deze 40 stimuli (20 zgn. primes en 20 doelwoorden) zaten ingebed in een lijst met 148 andere bestaande en niet-bestaande (werk-)woorden.

Testafname en proefpersonen

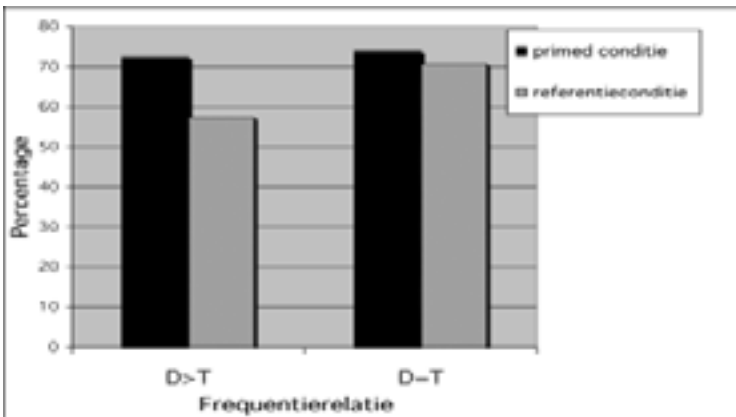
Het priming experiment werd afgenomen over twee opeenvolgende weken bij 119 proefpersonen in het zesde jaar ASO (Algemeen Secundair Onderwijs, te vergelijken met het Nederlandse VWO). Tijdens de eerste week werd een lijst voorgelezen dat bestaande werkwoorden en niet-bestaande woorden bevatte, en de taak voor de proefpersonen was om *enkel de niet-bestaande vormen* op te schrijven (voor de bestaande werkwoorden diende er een streepje gezet te worden). Deze vormen mochten naar eigen goedkeuren geschreven worden. Eén week later werd bij dezelfde proefpersonen dezelfde lijst voorgelezen, maar deze keer met weglating van de bestaande werkwoorden. Deze keer dienden alle vormen opgeschreven te worden, opnieuw naar eigen voorkeur. De resultaten van deze tweede test werden gebruikt als referentiepunt om het primingeffect van de eerste afname tegen af te zetten.

3.2 Resultaten en bespreking

De resultaten zijn weergegeven in Grafiek 1. Een variantie-analyse (ANOVA) werd uitgevoerd op het aantal D-spellingen van de niet-bestaande woorden, met Frequentierelatie (D>T vs. D=T) als tussen-items factor. De gemanipuleerde factor was Priming (primed vs. referentieconditie). Omdat het aantal observaties per werkwoord niet steeds gelijk was voor beide sessies (veroorzaakt door ziekte van enkele proefpersonen) werden proporties van D-spellingen betrokken in de analyses. Blanco en onleesbare antwoorden, en vormen waarbij meer dan één klank gesubstitueerd werd (bv. *verejiert*) werden weggelaten uit de analyses (totaal 14,01%).

Grafiek 1

Percentage D-spellingen in Experiment 2



Het hoofdeffect van Priming was significant ($F(1, 18) = 14,35, p < .01; MS = 821,56$): het niet-woord werd meer met een D-uitgang geschreven als het voorafgegaan werd door een prime (73,14% tegen 64,08%). Dit hoofdeffect wordt echter gemodificeerd door een significante interactie van Priming x Frequentierelatie ($F(1, 18) = 6,14, p < .05; MS = 351,34$). De geplande vergelijking tussen prime en referentieconditie is significant voor D>T ($F(1, 9) = 12,37, p < .01; MS = 1123,71$), maar niet voor D=T ($F(1, 9) = 2,08, p > .18$;

Determinanten van werkwoordfouten

MS = 49,19). Een bijkomende analyse met D- en T-spellingen toonde aan dat het globale aantal D-spellingen (68,61%) significant hoger lag dan het globale aantal T-spellingen (31,39%): $F(1, 19) = 46,86, p < .001$; $MS = 27.711,89$.

Hoewel er een voorkeur lijkt te zijn om het geprimeerde niet-woord met een D-uitgang te spellen (zie ook Experiment 1), blijkt toch dat priming door een bestaand homofoon werkwoord een verschillende invloed heeft al naargelang de frequentierelatie van de homofone spellingen van dat werkwoord: wanneer de D-spelling van de prime hoger-frequent is dan de T-spelling, dan worden er significant meer D-spellingen gebruikt in vergelijking met de referentieconditie (geen prime). Wanneer de D- en de T-spelling van de prime even frequent zijn, dan is er ook geen effect merkbaar: de D-spelling van het niet-woord komt een vergelijkbaar aantal keren voor, of die nu geprimeerd is of niet.

4 Bespreking

Experiment 1 toonde aan dat, net zoals het geval is voor D/DT-homofonen als *treed-treedt* (Sandra et al. 1999, Frisson & Sandra *in press*), de spelling van D/T-homofonen als *versiert-versierd* beïnvloed wordt door de frequentie waarmee beide spellingen in de taal voorkomen. Wanneer de lager-frequente vorm gespeld moet worden, dringt de hoger-frequente vorm zich op bij het spellen, en dit leidt tot meer spelfouten. Bovendien is gebleken dat de frequentie waarmee een prefix samengaat met een suffix (BE-/VER- en -D/-T) een mogelijke extra frequentiefactor op sublexicaal niveau is die het spelgedrag bepaalt. Ook werd aangetoond, voor de ervaren spellers, dat wanneer de morfosyntactische informatie die de spelling van de homofone vorm bepaalt verder afstaat van het te spellen werkwoord, er meer spelfouten optreden (zie opnieuw voorgaande experimenten). Deze resultaten suggereren dat bij het horen van een homofoon werkwoord beide spellingen automatisch geactiveerd worden en dat frequentie een rol speelt bij deze activatie. Experiment 2 ondersteunt de hypothese van de opslag en activatie van beide vormen: wanneer een niet-bestaand woord opgeschreven moest worden onmiddellijk nadat een rijmend homofoon was gehoord, werd het niet-woord eerder met de meest frequente uitgang van het voorafgaand homofone werkwoord gespeld. Dit duidt niet alleen aan dat de meest frequente vorm automatisch opgeroepen werd (zelfs zonder dat die gespeld diende te worden), maar ook dat deze vorm in staat is de spelling van de eindklank van een volgend woord mee te bepalen.

Een eerste opvallende vaststelling van Experiment 1 is dat wij bij ervaren spellers, die de regels dus bijzonder goed moeten kennen (tenminste, op het vlak van beschrijvende kennis), toch nog voldoende fouten hebben kunnen constateren om statistische significantie te meten. Dit is des te merkwaardiger omdat de gebruikte experimentele taak een variant op het klassieke dictee was, d.w.z. een context waarin spellers hun aandacht maximaal op de regels richten. Deze vaststelling alleen al wijst erop dat de spelling van Nederlandse werkwoordvormen beïnvloed wordt door processen die bijzonder moeilijk onder bewuste controle te brengen zijn. Elk model van dit spellingproces zal zulke factoren in kaart moeten brengen.

Het effect van relatieve frequentie van de homofone vormen in Experimenten 1 en 2 (geobserveerd met verschillende methodologieën), samen met het frequentie-effect van

samengaan tussen prefix en suffix, en het effect van afstand tussen de werkwoordvorm en het woord dat de uitgang bepaalt, duiden op het bestaan van twee *types* processen bij het spellen van Nederlandse werkwoordvormen. Een eerste proces maakt gebruik van de syntactische informatie die de uitgang bepaalt en op basis daarvan de spelling van de werkwoordvorm construeert. Het tweede type van proces activeert orthografische patronen op basis van fonologische patronen en wordt louter gedreven door de frequentie van samenhang tussen die patronen: de samenhang tussen het fonologische patroon van een werkwoordvorm en zijn respectieve spellingvormen en de samenhang tussen de fonologische representatie van een prefix-suffix combinatie en de alternatieve orthografische representaties ervan (hoewel dit laatste effect ook de samenhang van het orthografische patroon van het prefix en dat van het suffix kan weerspiegelen). Er zijn twee manieren om aan de hand van deze twee types processen de resultaten te verklaren.

Een eerste mogelijkheid is dat het relatieve tijdsverloop van de twee processen bepaalt wat de proefpersoon uiteindelijk opschrijft, zodat het snelste proces de te spellen vorm aflevert. De vaststelling dat er veel fouten worden gemaakt, demonstreert dat het syntactisch gestuurde proces niet altijd het snelst is en dat er tijdens het spellen soms interferentie optreedt vanuit de frequentiegevoelige activatieprocessen. Die interferentie vertoont echter een patroon: ze is sterker bij laagfrequente werkwoordvormen dan bij hoogfrequente. Een interpretatie in termen van het relatieve tijdsverloop kan dit patroon voorstellen. Wanneer een laagfrequente vorm moet worden opgeschreven zal de hoogfrequente vorm – de verkeerde dus – eerder geactiveerd worden dan de laagfrequente. Als die vorm beschikbaar wordt vooraleer het regelgestuurde proces voltooid is, dan zal de schrijver een spelfout maken. Deze situatie zal zich veel minder voordoen bij de spelling van hoogfrequente woorden. Wanneer een hoogfrequente vorm moet worden geschreven, maakt het immers niet veel uit welk proces het eerst tot resultaat leidt. Er kan dus nauwelijks interferentie optreden. Het model voorspelt ook dat de foutenaantallen zullen toenemen naarmate het woord dat de spelling van de uitgang bepaalt verder van het werkwoord verwijderd is. Er zal dan meer tijd nodig zijn om de relevante syntactische informatie te identificeren, zodat de frequentiegevoelige activatieprocessen meer kans krijgen om de spelling te bepalen.

Het hierboven beschreven model, waarbij de homofone vormen sequentieel, in functie van frequentie, worden opgeroepen heeft wel moeilijkheden met de verklaring van interferentiefouten voor hoogfrequente woorden. Aangezien de laagfrequente vorm (die interferentie zou veroorzaken) nooit voor de hoogfrequente actief zou worden, zijn deze interferentiefouten vrijwel uitgesloten. Er zijn twee mogelijkheden om dit probleem op te vangen. Een eerste mogelijkheid is dat de fouten voor hoogfrequente woorden wijzen op de aanwezigheid van een derde proces. Het bestaan van veel homofonenparen in het Nederlands zorgt ervoor dat de leden van de spellingparen D/T en D/DT vaak in oppositie staan. Spellers weten dus dat dit vaak de keuzealternatieven zijn. Het is dan ook niet uitgesloten dat zij soms onafhankelijk van de twee eerder genoemde types processen willekeurig kiezen tussen de twee mogelijkheden. Dit zou verklaren waarom ook soms tegen hoogfrequente vormen fouten worden gemaakt: soms gokken de spellers gewoon. Een tweede verklaringsmogelijkheid is dat enkel de twee eerder genoemde types processen een rol spelen maar dat de gemaakte keuze geen functie is van het relatieve tijdsverloop maar van een monitor die de spelling selecteert op basis van alle responsies die beide pro-

cessen samen afleveren. Wanneer een laagfrequent woord moet worden gespeld, zal het syntactische proces een correcte vorm afleveren en zal het fonologisch gedreven proces twee vormen afleveren waarvan de hoogfrequente saillantier zal zijn dan de laagfrequente. De monitor zal daarom in veel gevallen de correcte spelling selecteren (twee van de drie patronen zijn immers correct) maar zal toch ook in een aantal gevallen misleid worden door de hoge mate van saillantie van de hoogfrequente vorm. Wanneer een hoogfrequente vorm moet worden gespeld, doet er zich vanuit het standpunt van de monitor geen andere situatie voor: de correcte vorm is twee keer in de output aanwezig, de incorrecte één keer. Dit keer echter heeft de incorrecte vorm een lage saillantie, zodat het minder waarschijnlijk is dat die geselecteerd zal worden. Toch zal in een aantal gevallen de verkeerde spelling gekozen worden, aangezien die zich tenslotte als één van de keuzealternatieven aandient.

Alle verklaringen hierboven suggereren een theoretisch kader waarin regelgestuurde processen en activatieprocessen naast elkaar bestaan. Dit is een soort hybride model van het mentale lexicon, zoals ook door Prasada en Pinker (1993) is voorgesteld voor de productie van de verleden tijd in het Engels (in spraak). Wij sluiten echter niet *a priori* uit dat zelfs het regelgebaseerde proces zich kan laten modelleren in een connectionistisch model waarin verschillende types informatie (syntactisch en fonologisch) tegelijk de selectie van een orthografische representatie bepalen.

Hoe kunnen we nu de gegevens van de jonge spellers in verband brengen met de processen die we voor de ervaren schrijvers hebben beschreven? De vaststelling dat de jonge spellers veel meer fouten maken, hoeft nauwelijks betoog. Zij beheersen de regels nog niet volledig. Twaalf- en dertienjarigen blijken een sterke voorkeur te hebben voor het spellen van de uitgang D, zowel voor de D/T-homofonie als voor de D/DT-homofonie (zie Frisson & Sandra *in press*). Men kan speculeren over de oorzaak van deze voorkeur. In elk geval is het niet de fonetisch meest voor de hand liggende spelling (dat zou de T zijn). Wel is het mogelijk dat de jonge spellers zich laten leiden door een verkeerde spellingstrategie, meer bepaald dat ze geneigd zijn om de verlengingsregel toe te passen die geldt voor de spelling van substantieven (*hoofd* omwille van *hoofden*). In dat geval zou de D-vorm de geprefereerde vorm zijn in de twee homofoniesituaties die we bestudeerd hebben (*verdiend* omwille van *verdiende*, *antwoord* omwille van *antwoordde*). De gegevens zijn in elk geval compatibel met een interpretatie die stelt dat hun regelgestuurd proces niet van syntactische maar van morfofonologische informatie gebruik maakt. Naast de algemene voorkeur voor de spelling van de uitgang D vinden we in de gegevens van de 13-jarige spellers echter ook een duidelijk effect van de frequentie van de homofone werkwoordvormen. Dat betekent dat ook deze spellers reeds gevoelig zijn voor de frequentie waarmee ze werkwoordvormen in de geschreven taal tegenkomen en dat dit effect van woordfrequentie onomkeerbaar is.⁴

4 Men zou kunnen opwerpen dat de hier beschreven en de voorgaande experimenten enkel wijzen op de opslag van de meest frequente vorm, eerder dan dat beide vormen van het homofone werkwoord in het mentale lexicon gerepresenteerd zouden zijn. Hoewel dit stricto sensu inderdaad zo is, willen we er toch op wijzen dat dit onze verklaringen en besluiten conclusies niet ondermijnt: frequentie van een vorm blijft ook in die verklaring een determinerende factor in spelfouten. M.a.w., opslag, met de daaruit voortvloeiende interferentiefouten, wordt nog steeds bepaald door de hoogfrequente vorm en niet door de absolute voorkeur voor één van beide suffixen.

De laatste vaststelling heeft twee implicaties: een theoretische en een praktische. Wat theorievorming over het mentale lexicon betreft, wijst het frequentie-effect erop dat werkwoordvormen aparte orthografische representaties hebben in het mentale lexicon van ervaren spellers, hoewel zulke representaties vanuit een theoretisch standpunt volstrekt overbodig zijn (er zijn immers regels om de spelling van werkwoorden mee af te leiden). Op het praktische terrein heeft dit onderzoek ook consequenties. Als spellers zich niet kunnen ontdoen van de storende invloed van homofone vormen en de frequenties waarmee die voorkomen, dan is het absurd om te verwachten dat spellers (zelfs geoefende) geen spelfouten tegen de werkwoorden meer zullen maken. Spellers zullen altijd zulke fouten maken zolang de spelling van het Nederlands op dit vlak ongewijzigd blijft (wat niet noodzakelijk betekent dat dit een pleidooi voor spellinghervorming is!). Zij zullen die fouten niet maken omdat ze onverstandig zijn maar omdat ze uitgerust zijn met een normaal functionerend menselijk geheugen, dat nu eenmaal bijzonder goed is in het opslaan van informatie en het bijhouden van frequentie-informatie.

Bibliografie

- Assink, M. H. (1985).** Assessing spelling strategies for the orthography of Dutch verbs. *British Journal of Psychology* 76, 353-363.
- Baayen, R.H., R. Piepenbrock & H. van Rijn (1993).** *The CELEX lexical database* (CD-ROM). Philadelphia, PA: Linguistic Data Consortium, University of Pennsylvania.
- Campbell, R. (1985).** When children write nonwords to dictation. *Journal of Experimental Child Psychology* 40, 133-151.
- Fayol, M., P. Largy & P. Lemaire (1994).** Cognitive overload and orthographic errors: When cognitive overload enhances subject-verb agreement errors. A study in French written language. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology* 47A, 437-464.
- Frisson, S. & D. Sandra (in press).** Homophonic forms of regularly inflected verbs have their own orthographic representations: A developmental perspective on spelling errors. *Brain & Language*.
- Frith, U. (ed.) (1980).** *Cognitive processes in spelling*. London: Academic Press.
- Fromkin, V.A. (ed.) (1980).** *Errors in linguistic performance: slips of the tongue, ear, pen, and hand*. New York.
- Gerhand, S. & C. Barry (1999).** Age of acquisition, word frequency, and the role of phonology in the lexical decision task. *Memory and Cognition*, 27, 592-602.
- Heuven, V. van (1978).** *Spelling en lezen. Hoe tragisch zijn de werkwoordsvormen?* Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Largy, P., M. Fayol & P. Lemaire (1996).** The homophone effect in written French: The case of verb-noun inflection errors. *Language and Cognitive Processes* 11, 217-255.
- Levelt, W.J.M. (1991).** *Speaking: from intention to articulation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Nation, K. & C. Hulme (1996).** The automatic activation of sound-letter knowledge: An alternative interpretation of analogy and priming effects in early spelling development. *Journal of Experimental Child Psychology* 63, 416-435.

Determinanten van werkwoordfouten

- Prasada, S. & S. Pinker (1993).** Generalisation of regular and irregular morphological patterns. *Language and Cognitive Processes* 8, 1-56.
- Sandra, D., S. Frisson & F. Daems (1999).** Why simple verbs can be so difficult to spell: The influence of homophone frequency and distance in Dutch. *Brain & Language* 68, 277-283.
- Sandra, D., M. Brysbaert, S. Frisson & F. Daems (2001).** Paradoxen van de Nederlandse werkwoordspelling: Een confrontatie tussen taalkundige logica, problemen voor spellers en bruikbaarheid voor lezers. *De Psycholoog* 30:3, 282-287.
- Sandra, D., S. Frisson & F. Daems (1999).** Why simple verbs can be so difficult to spell: The influence of homophone frequency and distance in Dutch. *Brain & Language* 68, 277-283.
- Verhoeven, G. (1985).** *De strategieën van de speller. Een analyse van het spellingvraagstuk.* Rijksuniversiteit Utrecht, proefschrift.

Nederlandse progressiefconstructies met werkwoorden van lichaamshouding

Specificiteit en geschiedenis

JEROEN VAN POTTELBERGE*

Abstract

Several Germanic languages use postural verbs to form progressive constructions, but only Dutch, just as Frisian and Afrikaans, has grammaticalized postural verb constructions (though not as part of an obligatory aspect system). Dutch postural verbs were used in various other constructions before the modern paradigm received its actual structural characteristics. An older system which evolved out of a coordinating construction (with the conjunction *en* or *ende* ‘and’) was at first supplemented by infinitival constructions in composite tense and modal verb forms. This originally “defective” infinitival construction was later completed by simple verb forms and, from the 17th century onwards, it gradually replaced the coordinating type. The disappearance of the coordinating type is not only characterized by a decrease in frequency but also by gradual degrammaticalization.

● I Inleiding

In tegenstelling tot de meeste andere Germaanse talen kent het Nederlands een formeel vaste constructie die het progressieve aspect van een werkwoordshandeling in combinatie met de lichaamshouding bij die handeling tot uitdrukking brengt. Typische voorbeelden zijn:

(1) Ze staat te wachten. Hij zit een boek te lezen. Ze liggen te slapen.

De constructie is samengesteld uit een vervoegd werkwoord dat een lichaamshouding uitdrukt, en *te* + infinitief; samen vormen ze één werkwoordelijk geheel.

Voor deze bekende progressiefconstructie met *staan*, *zitten* enz. heeft zich in het Nederlands echter nog geen vaste benaming doorgezet. Hier wordt de term “werkwoord van lichaamshouding” gekozen voor de vervoegde werkwoorden *zitten*, *liggen*, *staan*, *lopen* en *hangen* en “constructie met werkwoorden van lichaamshouding” voor de constructie in haar geheel. Deze termen zijn overgenomen van Leys (1985) en Duinhoven (1997). Ze

* F.W.O.-Vlaanderen, Universiteit Gent, Vakgroep Duits en Algemene Taalkunde, Blandijnberg 2, B-9000 Gent, Jeroen.VanPottelberge@rug.ac.be

bewaren een enigszins doorzichtige band met de geijkte terminologie die in het Engels en het Duits voor deze constructie bestaat, namelijk “postural verbs” en “postural verb constructions” (bv. Ebert 2000) resp. “Positionsverben” en “Positionsverbkonstruktionen” (bv. Ebert 1989, Krause 1997:49). Er zijn daarnaast echter nog andere benamingen in omloop. Smedts & van Belle (1993:255) spreken van “hulpwerkwoorden van aspect” (waartoe ook werkwoorden als *blijven*, *gaan* enz. worden gerekend); Hoekstra (1999) heeft het dan weer over “aspectuele hulpwerkwoorden”. De *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS:973-974) doet het zonder bijzondere benaming en behandelt ze onder de “groepsvormende werkwoorden” (zonder naar hun functie of betekenis te verwijzen), en wel als niet nader benoemde subgroep binnen de klasse van groepsvormende werkwoorden met een infinitief als aanvulling. In het Afrikaans (waarover hieronder meer) noemt men dergelijke constructies “verbale hendiadis” (bv. Bouman 1926:6, Kempen 1965, Raidt 1983:179-182, Roberge 1994).

De betekenis van de constructies met werkwoorden van lichaamshouding, i.e. het progressieve aspect, bestaat erin dat de constructie de werkwoordshandeling als een aan de gang zijnd, maar begrensd verloop weergeeft. Het vervoegd werkwoord in een dergelijke constructie is formeel beperkt tot de reeks *zitten*, *staan*, *liggen*, *lopen* en *hangen*. De infinitief daarentegen kan in principe om het even welk werkwoord zijn, zolang de betekenis van de concrete zin maar met het progressieve karakter van de constructie verenigbaar is (bv. *wel ze telden de knikkers* → *ze zaten de knikkers te tellen*, maar niet *ze weten er niets van* → **ze liggen/staan/zitten er niets van te weten*). De eventuele onverenigbaarheid met het progressieve karakter is niet af te bakenen op grond van een bepaalde reeks werkwoorden die door hun lexicale betekenis formeel van de constructie uitgesloten zouden zijn. De gebruiksrestricties hangen integendeel af van de specifieke referentie, waarbij werkwoorden die meestal niet naar een begrensd verloop verwijzen (bv. eigenschappen) in bepaalde omstandigheden toch kunnen worden voorgesteld als daarnaar verwijzend. Zo kan het werkwoord *zijn* in de vorm van zijn omgangstalige infinitief *wezen* en in combinatie met een predicatief adjectief ook in deze progressiefconstructie voorkomen:

- (2) In zijn onopvallende rijtjeshuis in Den Burg **zit** Dirk Terpstra opvallend **moedeloos te wezen**. (<http://www.pvda.nl/partijen/neven/clb/texel.html>)

In dit voorbeeld wordt de eigenschap (moedeloos zijn) d.m.v. de progressiefconstructie weergegeven als betrof het een bepaalde menselijke activiteit die aan de gang is en in de tijd begrensd.

De constructies met werkwoorden van lichaamshouding hebben naast een specifieke progressieve betekenis ook enkele vaste formele eigenschappen. Om te beginnen worden (net zoals bij heel wat andere groepsvormende werkwoorden) de voltooiden vormen met een infinitivus pro participio geconstrueerd (bv. *hij heeft zitten werken*, *ze heeft met hem staan praten*). Volgens de ANS (974) zouden echter bij *hangen* uitzonderingen voorkomen die met een voltooid deelwoord zijn gevormd:

- (3) De was heeft al uren **te drogen gehangen**. (naast: De was heeft al uren **hangen te drogen**.)

Deze bewering is in twee opzichten niet juist. Om te beginnen beperkt de ANS het voorkomen van een voltooid deelwoord in de voltooide vormen ten onrechte tot *hangen*. In gevallen als (3) komt ook bij andere werkwoorden van lichaamshouding een voltooid deelwoord voor:

- (4) Na die 6 weken heb ik de onderkant geschuurd zodat die helemaal glad was. Toen **heeft** de boot ongeveer 8 weken **te drogen gestaan**.
(<http://home01.wxs.nl/~mschram/osmose/osmose2.htm>)
- (5) Dit hout **heeft** dus al een jaar **te drogen gelegen**.
(<http://home.planet.nl/~knotten/haardhout.html>)

Belangrijker is echter dat deze voorbeelden met een voltooid deelwoord (3 tot 5) geen progressiefconstructies zijn. Het gaat om constructies met een finale betekenis ('hangen/staan/liggen, om te drogen', zie ook Den Besten & Broekhuis 1989:90), van hetzelfde type als bv. *de was te weken zetten*, *het hout te drogen leggen* enz. (die eveneens met een voltooid deelwoord worden gevormd: *hij heeft de was te weken gezet*, *het hout te drogen gelegd*). Het gaat daarom om de normaal gevormde voltooide tijdvormen van een niet- groepsvormende constructie bestaande uit een vervoegd werkwoord en *te* + infinitief.

Een tweede formele eigenschap van de constructies met werkwoorden van lichaamshouding is de aan- of afwezigheid van het infinitiefpartikel *te* naargelang de tijdvorm (althans in de standaardtaal; in de noordelijke dialecten is het steeds verplicht). In de samengestelde vormen met een dubbele infinitief is *te* nergens verplicht. Het kan facultatief aan het tweede werkwoord worden toegevoegd (6a), maar dan mag het werkwoord van lichaamshouding niet zelf al deel van een constructie met *te* + infinitief zijn (daarom geen tweede *te* in 6b) of van een ander werkwoord afhangen dat een kale infinitief vereist (bv. *moeten* in 6c):

- (6) a Hij heeft de hele dag zitten (te) studeren.
b Hij lijkt te zitten werken.
c Hij moet de hele dag zitten studeren.

In de enkelvoudige, onvoltooide vormen is het partikel *te* daarentegen steeds vereist, tenzij de vervoegde vorm in vorm en plaatsing in de zin met de infinitief overeenstemt. In dat geval kan ook hier *te* achterwege blijven (ANS:970):

- (7) Als de jongens de hele les zitten (te) slapen, zullen ze niet veel opsteken.
(Daarentegen: Als de jongen de hele les zit te slapen (*zit slapen), zal hij niet veel opsteken.)

Slechts bij *hangen* zou volgens de ANS (974) het gebruik van *te* nagenoeg verplicht zijn in alle vormen.¹

1 Dit schijnt in de 17de eeuw niet in dezelfde mate te hebben gegolden, vgl.
(i) Haertjes blont **Hangen wemelen** om u mont
Amsterdamse Spinhuis (1680), WNT, s.v. wemelen.

De progressiefconstructie met werkwoorden van lichaamshouding is in het Nederlands een vast grammaticaal procédé dat niet zo maar te vergelijken is met uiterlijk verwante, meestal niet-gegrammaticaliseerde constructies in andere Germaanse talen, zoals recentelijk is aangenomen (paragraaf 2). Als grammaticaal procédé hebben de Nederlandse constructies verder een complexe voorgeschiedenis, die onvoldoende bekend is. Paragraaf 3 is een poging om hun oorsprong en ontwikkeling te reconstrueren.

● **2 De status van verwante progressiefconstructies in andere Germaanse talen**

Een vaste en zelfstandige werkwoordelijke eenheid die een progressief aspect in combinatie met een lichaamshouding uitdrukt, komt naast het Nederlands enkel nog in verschillende Friese taalvariëteiten voor, met name het Westerlauwers Fries (8) en het Fering (9) (het Noord-Friese dialect gesproken op het eiland Föhr, Sleeswijk-Holstein), en verder in het Afrikaans (10):

- (8) De swalker rûn en ferske te sjongen. ‘De zwerver liep een liedje te zingen.’
(Ebert & Hoekstra 1996:83)
- (9) Jo stun üüb a bus tu teewen. ‘Ze stonden op de bus te wachten.’
(Ebert & Hoekstra 1996:86)
- (10) Piet staan ‘n glas water en drink. ‘Piet staat een glas water te drinken.’
(Ponelis 1991:241)

Tussen het Afrikaans enerzijds en het Fries en het Nederlands anderzijds is er wel een verschil. Terwijl de progressiefconstructie in de Friese variëteiten dezelfde opbouw heeft als in het Nederlands, namelijk een infinitiefpartikel (*te/tu*) + infinitief, is de Afrikaanse constructie met het voegwoord *en* + infinitief gevormd. In tegenstelling tot het infinitiefpartikel bij scheidbare werkwoorden wordt *en* niet tussen het scheidbare prefix en het werkwoord geschoven, vgl. bv. het scheidbare werkwoord *afluister* in volgend voorbeeld:

- (11) “Tot die roosboom in die tuin was gebug,” vertel hy. “Dan **sit die** veiligheidspolisiermanne **en afluister** terwyl Mandela en sê nou maar sy prokureur naby die roosboom sit en gesels.” (http://www.insig.com/blad_vorige/aug_2001/01_08_05.html)

Dat het scheidbare prefix niet wordt gescheiden, neemt echter niet weg dat ook de Afrikaanse constructie een samengestelde werkwoordsvorm is en geen nevenschikking. Dit blijkt bv. uit de verleden tijd, waar enkel het werkwoord van lichaamshouding (optioneel) een voltooid deelwoord vormt en het prefix *ge-* krijgt, bv. *hy het (ge)lê en slaap*, terwijl in een nevenschikking beide werkwoorden een voltooid deelwoord (met *ge-*) vormen, bv. *hy het gelees en geslaap* (Donaldson 1993:226).

In andere Germaanse talen is het weliswaar ook mogelijk om een werkwoord van lichaamshouding te combineren met andere werkwoorden om zo een progressieve werkwoordshandeling uit te drukken. Die combinatie geschiedt door een nevenschikking. Voorbeelden uit het Zweeds (12) en het Deens (13) zijn (uit Ebert 2000:620):

(12) Han sitter och läser en bok. 'Hij zit een boek te lezen.'

(13) Han ligger og drømmer om sin pige. 'Hij ligt over zijn vriendinnetje te dromen.'

Zoals blijkt zijn dergelijke zinnen in veel contexten een adequate vertaling van Nederlandse constructies met werkwoorden van lichaamshouding. Ze zijn referentieel equivalent, d.w.z. ze verwijzen naar eenzelfde buitentalige situatie. Gelijkaardige nevenschikkingen met een werkwoord van lichaamshouding in de eerste hoofdzin komen ook in de overige Scandinavische talen voor (zie Ebert 2000:607).

Zonder twijfel komen progressieve nevenschikkingen ook in het Duits voor. Vergelijk volgende voorbeelden uit de corpora die het *Institut für deutsche Sprache* in Mannheim via internet ter beschikking stelt:²

(14) Wer hier **sitzt und bastelt**, macht keine Sperenzchen. (Cosmas, M99/912.80872 *Mannheimer Morgen*, 07.12.1999)

(15) 50 Jahre ist das jetzt alles her und wie er da **sitzt und berichtet**, kommt es ihm vermutlich vor wie gestern. (Cosmas, M00/005.15870 *Mannheimer Morgen*, 03.05.2000)

Dergelijke voorbeelden zijn een belangrijke aanvulling op het recente typologisch onderzoek naar progressiefconstructies in de Germaanse talen van Ebert (2000), dat suggereert dat het Duits dergelijke constructies niet kent. In het kader van het EURO-TYP-project³ heeft Ebert naar informanten vragenlijsten gestuurd die peilen naar het voorkomen en het gebruik van progressiefconstructies. Eberts Duitstalige informanten hebben bij het invullen van die vragenlijsten kennelijk geen werkwoorden van lichaamshouding opgegeven, en in Eberts overzicht van de progressiefconstructies in de Germaanse talen ontbreken ze dan ook (Ebert 2000:607, tabel 1). Zo ontstaat verkeerdelijk de indruk dat in het Duits met werkwoorden van lichaamshouding geen progressiefconstructies mogelijk zijn. Nochtans hebben (14) en (15) dezelfde nevenschikkende structuur als de Scandinavische voorbeelden (12) en (13). Op het niveau van het taalsysteem bestaan in het Duits daarom identieke mogelijkheden om een verloop met een bepaalde lichaamshouding tot uitdrukking te brengen. Het verschil tussen beide zit hem echter in de frequentie en situeert zich derhalve op het niveau van de gebruiksnorm: de Scandinavische talen maken veel vaker gebruik van een dergelijk nevenschikkend schema dan het Duits. Dit verklaart wellicht waarom de constructie in de antwoorden van Eberts Duitse informanten ontbreekt, terwijl de Scandinavische er allemaal gewag van maken.

Door enkel met enquêtes met vertalingen te werken (in Eberts geval uit het Engels) glippen niet enkel structurele mogelijkheden met een lage frequentie door de mazen van het net. De werkwijze schiet ook te kort om de grammaticale status van een constructie te beoordelen. Er moet immers een principieel onderscheid worden gemaakt tussen de

2 <http://www.corpora.ids-mannheim.de/~cosmas>

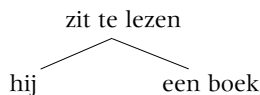
3 EURO-TYP staat voor het Europese onderzoeksproject "Typology of Languages in Europe" dat door de European Science Foundation is gefinancierd (1990-1994). Het project behelst het onderzoek naar patronen in de typologische variatie in Europese talen, geconcentreerd rond negen thema's (zie König 2000). Het resultaat van dit onderzoeksproject verschijnt in negen boekdelen; Eberts bijdrage is verschenen in het zesde deel over tempus en aspect (red. Ö. Dahl).

Nederlandse, Friese en Afrikaanse constructies enerzijds en de nevenschikkende, referentiële equivalenten in andere Germaanse talen anderzijds. Dit onderscheid is te definiëren aan de hand van het onderscheid tussen betekenis en referentie, of met de het Duitse begrippenpaar van Coseriu “Bedeutung” resp. “Bezeichnung”. Enerzijds is er de talige betekenis of “Bedeutung”, d.i. wat een woord of constructie als dusdanig en in het algemeen in een concrete historische taal betekent, d.w.z. in elke context en onafhankelijk van de bepalingen en associaties die de tekst en de bredere samenhang eraan toevoegen; anderzijds is er de referentie of “Bezeichnung”, datgene in de buitentalige werkelijkheid waarnaar een woord of constructie in een concrete uiting verwijst en daardoor wisselend is (zie bv. Coseriu 1987:182-183 voor een uitvoerige bespreking van dit onderscheid). Slechts in het Nederlands, het Fries en het Afrikaans is er sprake van een vaste eenheid (met een aparte syntactische vorm) en vormt het progressief aspect de (grammaticale) *betekenis* van de constructies met werkwoorden van lichaamshouding. Zij zijn m.a.w. altijd en overal progressief, en wel op grond van hun functie in het taalsysteem zelf. De nevenschikkingen met een werkwoord van lichaamshouding in de overige Germaanse talen daarentegen *kunnen* weliswaar ook naar een verloop (een progressieve handeling) *refereren*, maar dit is in deze talen niet in het algemeen, in alle contexten, de grammaticale betekenis van een nevenschikking die een werkwoord van lichaamshouding als persoonsvorm in de eerste hoofdzin heeft. In volgend Duits en Zweeds voorbeeld worden werkwoorden van lichaamshouding d.m.v. een nevenschikking met andere werkwoordshandelingen gecombineerd (en is er ook een ellips van het onderwerp), zonder dat er van een progressief karakter sprake is:

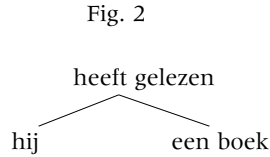
- (16) Er steht vor der Tür und verliert nach einer Weile die Geduld.
- (17) Han sitter i soffan och vet inte vad som ska hända. ‘Hij zit op de sofa en weet niet wat er gaat gebeuren.’

Die vaste werkwoordelijke eenheid in het Nederlands, het Fries en het Afrikaans is ook goed zichtbaar op formeel-syntactisch niveau. Ze heeft de structuur “hulpwerkwoord + onvervoegd werkwoord” en vormt één enkel (samengesteld) werkwoordelijk geheel. Het werkwoord van lichaamshouding congrueert als persoonsvorm in getal en persoon met het onderwerp en is drager van het tempus, maar binnen de werkwoordelijke eenheid is het wel degelijk het onvervoegde werkwoord in de infinitief dat de valentiestructuur van de zin vastlegt, niet het werkwoord van lichaamshouding, dat de valentiestructuur in het geheel niet beïnvloedt. Dit blijkt in het Nederlands duidelijk uit de verbinding met transitieve werkwoorden, bv. *hij zit een boek te lezen*, waarvan de dependentiestructuur er zo uitziet:

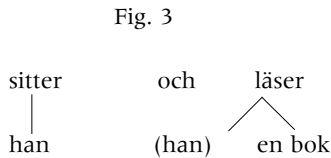
Fig. 1



De constructies met werkwoorden van lichaamshouding gedragen zich in dit opzicht niet anders dan de samengestelde werkwoordstijden, zoals bv. de voltooid tegenwoordige tijd in *hij heeft een boek gelezen*:⁴



Bij de referentieel equivalente uitdrukkingen in andere Germaanse talen heeft men niet een dergelijke werkwoordelijke eenheid, maar een nevenschikking van syntactisch zelfstandige zinnen, met een reguliere ellips van het onderwerp in de tweede zin. Het vervoegde werkwoord van lichaamshouding vormt de persoonsvorm van de eerste zin, het tweede vervoegde werkwoord is de persoonsvorm van de tweede zin. Het Zweedse voorbeeld *han sitter och läser en bok* is dan ook als nevenschikking van twee aparte valentiestructuren te analyseren:



Hetzelfde geldt natuurlijk voor het Duits (bv. *Er sitzt und liest ein Buch*). Op basis van de referentiële equivalentie en het gebruik van dezelfde werkwoorden van lichaamshouding negeren heel wat auteurs het verschil tussen het Nederlandse type, dat als grammaticaal procédé de betekenis ‘progressief’ heeft, en het Duitse of Scandinavische type, dat in wezen een vorm van nevenschikking voorstelt met vaak (maar niet altijd) een progressieve referentie. Ze negeren m.a.w. het verschil tussen gegrammaticaliseerde en niet-gegrammaticaliseerde constructies. In een typologisch overzicht van de hulpwerkwoorden in Europese talen beschouwt Kuteva zowel de Nederlandse als de Scandinavische werkwoorden van lichaamshouding als hulpwerkwoorden (i.e. als een vorm van “auxiliation”). Weliswaar omschrijft ze het Scandinavische type (*han sitter och läser*) in haar aan het Engels ontleende meta-taal als “sit (stand, lie) + and + main verb”, een schema dat ze “serial schema” noemt (Kuteva 1998:300), maar ze legt niet uit in welke zin de werkwoorden van lichaamshouding in die nevenschikkende constructies als hulpwerkwoorden op te vatten zijn (idem Kuteva 1999). In het al vermelde onderzoek naar progressiefconstructies in de Germaanse talen van Ebert (2000) komt het verschil tussen grammaticale werkwoordelijke eenheid enerzijds (Nederlands, Fries, Afrikaans) en syntactische nevenschikking anderzijds (bv. Scandinavische talen) evenmin naar voren, ofschoon ze

4 Voor het Noord-Friese Fering geldt echter de beperking dat enkel een voorzetselvoorwerp mogelijk is en geen lijdend voorwerp, zie Ebert & Hoekstra (1996:85-86).

uitgebreid op syntactische mogelijkheden, gebruiksrestricties enz. in de verschillende talen ingaat. Het enige voorbehoud dat men moet maken is dat de Nederlandse (en Friese en Afrikaanse) progressiefconstructies verder nooit verplicht zijn. In dit opzicht onderscheiden ze zich van de Engelse “expanded form” of “progressive” die onderdeel is van een paradigma met de niet-progressieve “simple form”, waarbij de ene vorm de andere uitsluit (een eigenschap die Lehmann 1982/1995:139 “obligatoriness” noemt; uiteraard wordt de Engelse “progressive” niet gevormd met werkwoorden van lichaamshouding).

Er is slechts één punt waarop de werkwoorden van lichaamshouding in Scandinavische en Duitse nevenschikkende zinnen met een progressieve referentie afwijken van het gebruik in andere zinsconstructies zonder progressieve referentie: vaak ontbreekt een bijwoordelijke bepaling van plaats. Dit is slechts een tendens tot een eigen procédé, omdat het verschil van statistische, niet van formeel-grammaticale aard is. Het gebruik van werkwoorden van lichaamshouding als Duits *sitzen*, *stehen* enz. of Zweeds (als vertegenwoordiger van de Scandinavische talen) *sitta*, *stå* enz. veronderstelt gewoonlijk een bijwoordelijke bepaling van plaats (in de vorm van een bijwoord of een voorzetselvoorwerp) of een impliciete of expliciete tegenstelling met een andere lichaamshouding. Normaal zegt men *Er sitzt dort, auf einem Stein, am Schreibtisch* enz., dus met een of andere vorm van plaatsbepaling. Als dit ontbreekt, is ofwel de plaats uit de context bekend of wordt de lichaamshouding zelf gethematisiseerd (bv. *Er sitzt gar nicht, sondern er liegt*). In een nevenschikking met progressieve referentie schijnt een plaatsbepaling relatief vaker achterwege te blijven:

- (18) Die künftige Mama **sitzt** und **träumt** den Ententraum: drei Kinder und ein ellenlanger Wurm. (Cosmas, U97/JUN.35385 *Süddeutsche Zeitung*, 04.06.1997, S. 39)
- (19) Man **sitzt** und **liest**, und plötzlich ändert sich das Verhältnis von Ich und Welt. (Cosmas, U99/JUL.54409 *Süddeutsche Zeitung*, 13.07.1999, S. 17)

Toch is een plaatsbepaling ook bij een progressieve referentie in het Duits geenszins uitgesloten en zelfs frequent (zie 14 en 15). In Zweedse nevenschikkingen met werkwoorden van lichaamshouding daarentegen schijnt het ontbreken van een plaatsbepaling veel vaker voor te komen, vgl. volgende voorbeelden uit de corpora die *Språkbanken* (Göteborgs Universitet) via internet ter beschikking stelt:⁵

- (20) Det är ett annat klimat här än i Stockholm, ingen **sitter och klagar** över för lite bidrag. ‘Er is hier een andere sfeer dan in Stockholm, niemand zit te klagen over een te kleine uitkering.’ (Språkbanken, Press 97)
- (21) Mitt i en våldsam actionfilm kan det komma ett långt, långsamt parti där hjälten **sitter och grubblar**. ‘Midden in een gewelddadige actiefilm kan er een lang, langzaam gedeelte zijn waar de held zit te piekeren.’ (Språkbanken, Press 97)

Naast de frequentie is er nog een tweede verschil tussen het Duits en het Zweeds in het gebruik van plaatsbepalingen. Wanneer in de nevenschikking een plaatsbepaling voorkomt, kan die in het Duits eigenlijk alleen maar bij het werkwoord van lichaamshouding

5 <http://spraakbanken.gu.se/lb/konk>.

staan, niet bij het werkwoord in de tweede zin. De zin ^{??}*Er sitzt und liest am Schreibtisch* is dan ook op z'n minst vreemd, en komt waarschijnlijk niet voor. Juister is alleszins: *Er sitzt am Schreibtisch und liest*. Deze restrictie illustreert dat in het Duits de nevenschikking met een werkwoord van lichaamshouding minder als eenheid wordt behandeld. In het Zweeds staat de plaatsbepaling vaak in de tweede hoofdzin van de nevenschikking en dus niet strikt bij het werkwoord van lichaamshouding:

- (22) De **sitter och äter** lunch kring ett bord i skolans matsal, Alfreds café, tillsammans med kurskamraterna. 'Ze zitten rond de tafel te lunchen in de eetzaal van de school, Alfreds café, samen met hun klasgenoten.' (Språkbanken, Press 97)

Omdat de plaatsbepaling niettemin betrekking heeft op de twee werkwoordshandelingen (hier *sitta* 'zitten' en *äta* 'eten'), versterkt de plaatsing in de tweede hoofdzin de eenheid tussen beide werkwoorden. Toch is ook in het Zweeds een plaatsbepaling in de eerste hoofdzin van de nevenschikking zeer goed mogelijk:

- (23) Stereophonics sångare och låtskrivare Kelly Jones **sitter på en stol och berättar** att han just skrivit sin första poptext utan början och slut. 'De zanger en liedjesschrijver van Stereophonics, Kelly Jones, zit op een stoel te vertellen dat hij net zijn eerste poptekst zonder begin en einde heeft geschreven.' (Språkbanken, Press 98)

Toekomstig frequentieonderzoek kan ongetwijfeld preciezere informatie opleveren over de verschillen in gebruik tussen de Duitse en de Scandinavische nevenschikkingen met werkwoorden van lichaamshouding. Vooralnog moeten we ons beperken tot de vaststelling dat de Scandinavische progressieve nevenschikkingen vaker voorkomen en minder sterk gebonden zijn aan een plaatsbepaling bij het werkwoord van lichaamshouding dan de Duitse. In het Duits beperkt zich de eenheidsvorming tot de mogelijkheid geen plaatsbepaling te gebruiken, daar waar werkwoorden van lichaamshoudingen als *sitzen*, *liegen* enz. in andere zinsconstructies (behoudens bijzondere voorwaarden) gewoonlijk wel zo'n plaatsbepaling krijgen.

● 3 Oorsprong en geschiedenis van de progressiefconstructies met werkwoorden van lichaamshouding

Het zelfstandige procédé voor de progressief met werkwoorden van lichaamshouding in het Nederlands, het Fries en het Afrikaans doet de vraag rijzen naar de geschiedenis en de oorsprong van die grammaticale vormen. Het is opmerkelijk dat slechts deze drie Germaanse talen zo'n procédé kennen, zodat in historisch en geografisch opzicht de indruk ontstaat dat het Nederlands een centrale rol heeft gespeeld.

De Afrikaanse "verbale hendiadis" is al meermaals historisch onderzocht. Ouder taalkundig onderzoek schreef de herkomst ondubbelzinnig toe aan een verdwenen Nederlands constructietype met werkwoorden van lichaamshouding, dat eveneens van *en(de)* als partikel gebruik maakte (zie Heiberg 1963, Kempen 1965), nl. constructies van het type *Amand, die zijn ghetiden sat ende las* 'Amandus, die zijn getijden zat te lezen' (we komen

onder 3.1 uitvoerig op deze oudere Nederlandse constructie terug). Deze monocausale verklaring roept echter vragen op. In niet-standaardtalige varianten van het Afrikaans, zoals dat van kleurlingen, komen constructies voor zonder *en*. De werkwoorden van lichaamshouding zijn bovendien semantisch sterk verbleekt, zodat enkel een progressief aspect wordt uitgedrukt en er verder geen verband is tussen de lichaamshouding en de werkwoordshandeling, bv.

(24) Hy **lê loop** met die pad saam. ‘Hij loopt (letterlijk: ligt te lopen) langs de weg.’
(Rademeyer 1938:78)

Dergelijke constructies hebben een creools karakter en komen al zeer vroeg aan de Kaap voor. Roberge neemt aan dat deze creolismen een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de moderne Afrikaanse verbale hendiadis, waarbij het bestaan van een constructie met *en* in het Nederlands van de 17de eeuw de overname in het standaard Afrikaans vermoedelijk heeft bevorderd (zie voor een uitvoerige bespreking Roberge 1994).

Wat het Fries betreft kan uiteraard niet van een rechtstreeks uit het Nederlands overgeërfde constructie sprake zijn. Toch is op grond van een langdurige politieke en culturele dominantie alsook op grond van nauw geografisch contact een Nederlandse voorbeeldwerking zeer goed denkbaar. Dit verklaart echter nog niet het voorkomen in het Noord-Fries. Deze kwestie moeten we voorsnog overlaten aan toekomstig onderzoek.

Hoewel Nederlandse invloed in het Fries en Afrikaans waarschijnlijk is, kan de precieze impact daarvan pas worden bepaald nadat de oorsprong en ontwikkeling van de Nederlandse constructies is bestudeerd. Daarover bestaat tot dusver slechts een onduidelijk beeld, ondanks enkele bijdragen van Strengholt (1970), Van den Toorn (1975) en Paardekooper (1993). Sinds kort biedt de *Middel nederlandse syntaxis* (deel II, *De werkwoordgroep*) van Duinhoven (1997) heel wat nieuw materiaal alsook een nieuwe analyse van de gegevens die het mogelijk maken om een duidelijke ontwikkeling en een gedetailleerdere chronologie op te stellen. Om de verschillende ontwikkelingsstadia te reconstrueren wordt verder vooral gebruik gemaakt van eigen data, verzameld met behulp van de CD-ROM-versie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) en de CD-ROM *Middel nederlandse*.⁶ De observaties beperken zich vooral tot het voorkomen van de verschillende vormen. Telkens als de frequentie ter sprake komt, gaat het om globale indrukken, niet om verfijnde statistieken. Zulke statistieken waren niet mogelijk. Frequentieonderzoek vergt een zorgvuldig samengesteld corpus. Met name het WNT, dat over verschillende decennia en met een wisselende materiaalbasis tot stand is gekomen, biedt geen duidelijk overzicht van het aandeel van de verschillende periodes, auteurs en tekstgenres en bijgevolg geen onderling vergelijkbare gegevens.

6 Bij de vindplaatsen zijn steeds auteur (indien bekend), werk (cursief, eventueel afgekort) en datering vermeld. Bron en datering zijn steeds uit de CD-ROM-edities overgenomen. Zoals bekend dateert de CD-ROM *Middel nederlandse* de teksten volgens de handschriftenoverlevering, en niet volgens de ontstaansperiode. Voorbeelden van voor 1600 krijgen een vertaling in modern Nederlands. In recentere voorbeelden worden vandaag verdwenen of sterk geëvolueerde woorden geglosseerd.

3.1 en(de)-constructies

Het is bekend dat in het Middelnederlands werkwoorden van lichaamshouding (*liggen, sit-ten* en *staen*) in een constructie met het voegwoord *en(de)* werden gebruikt en een verloop aanduiden, vgl. volgende voorbeelden:

- (25) Maer omme meer **liggen** wi ende **haken**. ‘Maar wij liggen naar meer te verlangen.’
Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael*, I, 8, 70, 32 (1300-1325)
- (26) Hi **sit ende gruyt** als een beer. ‘Hij zit te grommen als een beer.’ MNW, s.v. grouwen

Vaak hebben deze constructies de structuur van een gewone nevenschikking, bv. (26). In dat geval wijst enkel het “kale” gebruik van het werkwoord van lichaamshouding, d.w.z. zonder bijkomende bepaling (van plaats of van wijze), op een specifieke eenheid. Daarnaast zijn er al bij al tamelijk wat gevallen waar de woordvolgorde de nevenschikking doorbreekt, doordat een object of bepaling die bij het tweede werkwoord hoort, vóór het voegwoord *en(de)* staat. Die bijzondere dependentiestructuur wijst op een nieuwe hogere eenheid of een werkwoordelijke groepsvorming. Leys (1985:268) gebruikt hiervoor de term “asymmetrische of coherente conjunctie”. Dit is het geval in (25), waar het voorzetselvoorwerp *omme meer* valentie-syntactisch van *haken* afhangt, echter in het eerste deel van de nevenschikking (en dus voor *en(de)*) staat. Dit komt niet enkel voor bij een voorzetselvoorwerp als in (25), maar ook bij een lijdend voorwerp (27) of een bijwoordelijke bepaling (28):

- (27) Daer hi eens nachts **lach** gode **ende b[at]**. ‘Waar hij op een nacht tot God lag te bidden.’ Limburgse *Sinte Lutgart*, dander boec 34, 1512 (1275-1300)
- (28) Hi **lach** jammerlic **ende stan**. ‘Hij lag jammerlijk te kermen.’
Van den vos Reynaerde, 874-875 (1380-1425)

Een dergelijke doorbreking van de nevenschikking blijft vaak ook achterwege, vgl. naast (27):

- (29) Dese quaede trauwanter woirt, // Die hier **staen en** wonder **segghen**. ‘Deze woorden van boosaardige landlopers, die hier wonderen staan te vertellen.’
Spel van de Antichrist, 143 (1400-1450)

Omdat men deze constructies met *en(de)* in het moderne Nederlands het best met identieke werkwoorden in een constructie met *te* + infinitief kan weergeven, is de verleiding groot om ze ook als voorloper van de moderne constructie te beschouwen, of sterker nog: als de basis van waaruit de moderne groepsvormende constructie met *te* zich heeft ontwikkeld. Uit de betreffende passages in de *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1997) door Van den Toorn e.a. (die allicht geen kennis konden nemen van deel II van Duinhovens *Middelnederlandse syntaxis*, verschenen in hetzelfde jaar) ontstaat de indruk dat de werkwoorden van lichaamshouding zelf de spil van een continue ontwikkeling vormen (Van den Toorn e.a. 1997:125, auteur: Van der Horst):

Een bijzondere groep werkwoorden zijn *staan*, *zitten*, *liggen* en *lopen*. In het hedendaags Nederlands worden zij ook gecombineerd met *te* + infinitief. In het Middelnederlands werden zij echter meestal in een nevenschikking gebruikt zoals in *Ic stae ende wacht* [er volgen nog vier andere voorbeelden]. Vanaf de 16e eeuw neemt de constructie met *te* + infinitief toe en wordt de nevenschikte constructie schaarser.

Een dergelijke continuïteit lijken ook Van der Auwera & Bultinck (2000:381) te suggereren. Het is echter van het grootste belang om de oude constructie met *en(de)* en de jongere met *te* + infinitief als twee zelfstandige verschijnselen te beschouwen die niets met elkaars ontwikkeling hebben te maken. Ze delen weliswaar het principe van de groepsvorming met werkwoorden van lichaamshouding, ze zijn verder ook in hoge mate functioneel equivalent en tenslotte heeft de constructie met *te* die met *en(de)* in de loop der tijd volledig verdrongen; niettemin hebben ze elk een eigen ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis.

Om te beginnen ziet men vaak over het hoofd dat het werkwoord *lopen* geen progressief-constructies met *en(de)* vormde (in tegenstelling tot wat Van der Horst in het citaat hoger suggereert). De moderne constructie met *lopen*, bv. *hij loopt te zingen*, heeft in het Middelnederlands en ook later geen pendant met *en(de)*: iets als **hi loopt ende singt* met een progressieve betekenis is niet geattesteerd. Wel komen formeel *en(de)*-constructies met *lopen* voor, maar die hebben geen progressieve betekenis ('al lopende iets doen'), maar een finale ('[ergens naartoe] lopen om iets te doen'). Vergelijk het volgende voorbeeld (zie ook 3.8):

- (30) Hy **liep ende haelden** enen boghe // Ende scoter IJ ten yersten doot. 'Hij liep weg om een boog te halen en schoot er drie dadelijk dood.'
Jacob van Maerlant, *Historie van Troyen*, 36557-36578 (1465-1485)

Verder mag men zich ook niet laten misleiden door gewone nevenschikkingen met een ellips van het subject, bv.:

- (31) Dees skeepmaeckers en weeten van brootdronkenschap hoe sij wellen tieren, sij **loopen en swieren**, tgaet boven schreven. 'Deze scheepsbouwers weten van baldadigheid niet hoe ze zullen tieren, ze rennen en zwieren, buiten alle grenzen.'
Spelen van de Hel (1560), WNT, s.v. vieren (I)

Het werkwoord *gaen* komt in het Middelnederlands eveneens in *en(de)*-constructies voor, maar heeft dan net als Mnl. *lopen* een finale betekenis. Behoorlijk frequent is de imperatief (32):

- (32) **Gaet ende staet** inden tempel ende secht den volke alle die woorde dees levens. 'Ga in de tempel staan en vertel het volk alles over dit leven.'
Lectionarium van Amsterdam Act. 5:17-21a. (1348)
- (33) Daer hi dus **ghinc ende las**, // Beyeghende heem een vreemt dinck. 'Daar waar hij ging lezen, kwam hij iets vreemds tegen.'
Willem van Hildegarsberch, gedicht 20, 50-51 (1470-1490)

De groepsvorming beperkt zich bij *lopen ende* en *gaen ende* tot het “kale” gebruik van deze werkwoorden van beweging: normaal worden ze gecombineerd met een bepaling (van richting of wijze), die echter in de *en(de)*-constructie meestal ontbreekt. In enkele zeldzame gevallen doorbreekt de topicalisering van het lijdend voorwerp dat van het tweede werkwoord afhangt de nevenschikking, zodat de groepsvorming wordt versterkt en een hogere werkwoordelijke eenheid ontstaat. Reeds Van Helten (1892:178) heeft dergelijke doorbrekingen opgemerkt:

- (34) **Dit gaet ende secgt** hem sekerleken. ‘Ga hem dat zeker zeggen.’
Lodewijk van Velthem, *Spiegel Historiae*, V, 1, 1931 (1315-1335)
- (35) **Dit liep hi ende dede** den coninc cont. ‘Hij liep naar de koning om hem dit te vertellen.’ Lodewijk van Velthem, *Spiegel Historiae*, V, 3, 2289 (1315-1335)

Merk op dat verder het meewerkend voorwerp (*hem* resp. *den coninc*) telkens na *ende* en het tweede werkwoord staat, zodat de nevenschikking niet helemaal is genegeerd. Bovendien is het vooropgeplaatste lijdend voorwerp telkens een pronomen. Het ziet er daarom naar uit dat de doorbreking van de nevenschikking bij *lopen* en *gaen* slechts in welbepaalde gevallen mogelijk was.

Ook progressieve *en(de)*-constructies met *hangen* zijn bij mijn weten niet geattesteerd. De relatief geringe frequentie van dit werkwoord van lichaamshouding bemoeilijkt een historisch onderzoek naar het gebruik van *hangen*. Om die reden worden constructies met *hangen* hier dan ook verder buiten beschouwing gelaten.

In het Middelnederlands komen de progressieve *en(de)*-constructies vooral in de onvoltooid tegenwoordige en onvoltooid verleden tijd voor:

- (36) Daer hi **sit ende leest**. ‘Waar hij zit te lezen.’
Philip Utenbroeke, *Spiegel historiael*, II, 6, 60 (1393-1402)
- (37) Ende hi **sat ende screef** die saken. ‘En hij zat die zaken op te schrijven.’
Jacob van Maerlant, *Spiegel historiael*, I, 7, 90, 27 (1300-1325)

Zeldzaam zijn de samengestelde vormen met twee infinitieven (bv. met *zullen*) of tweemaal een voltooid deelwoord (voltooiden tijden). Hiervan heb ik enkel voorbeelden met *sitten* gevonden:

- (38) Dit stoet ende siedt in eenen pot over dat vier ende dan **sal** de siecke hem **sitten ende stoven** over den pot. ‘Dit staat in een pot te koken op het vuur en dan moet de zieke zich op de pot zitten verwarmen.’
Jan Yperman, *Cyrgie*, Hs. Cambridge, tweede stuk, 212 (1351)
- (39) Waer mach Goossen blijven, mach ick wel dincken. Hij **sal sitten en drincken**, al sou hij verworgen. ‘Waar blijft Goossen, vraag ik me af. Hij zal zitten drinken, zelfs al zou hij eraan dood gaan.’ (1594), WNT, s.v. verworgen
- (40) Ende doe ic hoerde aldusdanighe woorden, **heb** ic **gheseten ende ghescreit** ende heb ghescreit veel daghen. ‘En toen ik zulke woorden hoorde, heb ik zitten huilen en ik heb dagen lang gehuild.’ Delftse bijbel, Nehemias, hfst. 1 (1477)

- (41) Dat D. oeconomus ... **hadde** eenige van de bursalen ... tot hem geropen ende mit dezelve tot in de nacht toe **geseten ende gedroncken**, ooc tot dronckenschap toe. 'Dat D. Oeconomus enkele van de beursstudenten bij zich had geroepen en met hen tot 's nachts had zitten drinken, zelfs tot ze dronken waren.' (1594), WNT, s.v. vlijt (I)

Deze laatste voorbeelden weerleggen de bewering van Strengholt (1970:127) dat voltooid-tijdvormen niet zouden voorkomen, maar zijn intuïtie is in zoverre juist dat het om sporadische gevallen gaat.

Samengevat komen slechts drie werkwoorden van lichaamshouding in een progressieve groepsvormende constructie met *en(de)* voor: *sitten*, *liggen* en *staen*. De werkwoorden van beweging *gaen* en *lopen* komen, zij het minder frequent, in dezelfde constructie voor, ze hebben echter geen progressieve, maar een finale betekenis en kennen slechts heel beperkt een doorbreking van de nevenschikking. Naar de geschiedenis en ontwikkeling van de groepsvormende *en(de)*-constructies hebben we momenteel nog het raden. Ze komen voor vanaf het begin van de overlevering van het Middelnederlands. Misschien dat nauwgezet statistisch onderzoek naar het voorkomen van de verschillende types in het Middelnederlandse corpus meer licht kan werpen op de ontwikkelingsetappes. Op basis van een interne reconstructie en vergelijking met de verwante constructies in andere Germaanse talen kunnen we vermoeden dat de ontwikkeling in de valentiesyntaxis is begonnen met het achterwege laten van de gebruikelijke plaatsbepaling. Deze toestand is vergelijkbaar met de structuur in het Duits (vgl. *Er sitzt und liest*). In een volgende stap zal de plaatsbepaling ook na het voegwoord bij het tweede werkwoord hebben kunnen staan, waarbij beide werkwoordshandelingen als een eenheid worden opgevat, zoals vandaag in het Zweeds het geval is (bv. *Han sitter och läser i köket*). Uiteindelijk is de groepsvorming verder versterkt doordat objecten en bijwoordelijke bepalingen voor *en(de)* zijn geplaatst, zodat één gemeenschappelijke dependentiestructuur is ontstaan (net als bij de moderne constructie met *te*, vgl. fig. 1 en 2). Het is denkbaar dat bij die doorbreking van de nevenschikking pronominale of beklemtoonde objecten het voortouw hebben genomen, zoals de sporadische doorbrekingen bij *gaen* en *lopen* (34 en 35) suggereren, die enkel met pronomina zijn geattesteerd.

3.2 De oorsprong van de dubbele infinitief in samengestelde tijdvormen

We hebben reeds gezien dat de *en(de)*-constructies slechts zeer zelden in samengestelde vormen voorkomen (38-41). In het Middelnederlands worden de samengestelde vormen met werkwoorden van lichaamshouding in de regel zonder *en(de)* gevormd. Frequent is vooral het gebruik van een dubbele infinitief:

- (42) So wie dat andren lachter spreket jof dreghet **sal sitten eten** ter erden .i. maeltijt ende sal ontfaen .ij. disciplinen jn capetelen. 'Wie een ander belastert of bedreigt, moet één maaltijd op de grond (zitten) eten en krijgt twee tuchtigingen tijdens het kapittel.'
Statuten van de Beggaarden te Brugge, 25 februari 1292 (Corpus Gysseling I, 1124, 1745, 31-33)

- (43) Daer binnen zat ene vrouwe allein, // Recht of soe **hadde zitten beiden** // Naer yet, dat van haer was ghesceiden. 'Binnen zat een vrouw alleen, alsof ze had zitten wachten op iets dat haar was afgepakt.' Gruuthuse-handschrift, Gedichten I, 352-354 (1350-1400)
- (44) (Doe) quam hij die trappe neder van thardueys, dair hy up **hadde staen predicken**.⁷ 'Toen kwam hij de trap af van de tribune waarop hij had staan preken.'
MNW, s.v. trappe (vertaling van de *Kroniek van Vlaanderen* van J. Froissart, 1470)

Deze constructie is zeer "modern": ook vandaag construeert men volgens dit procédé samengestelde vormen. Ze is voorts rijkelijk geattesteerd door de eeuwen heen, zodat er op dit punt een grote continuïteit tussen het Middelnederlands en de huidige taal bestaat.

In de voltooiden tijden is het werkwoord van lichaamshouding heel af en toe als voltooid deelwoord met een kale infinitief verbonden, zonder *en(de)*:

- (45) Als lange **hadden geseten** // Ten taflen **drinken** ende **eten**. 'Als ze lang aan tafel hadden zitten drinken en eten.' *Roman van Lancelot*, 7379-7380 (1300-1350)
- (46) Want wij **hebben** hij **gheleghen** // Dijns **verbeiden** menghen dach. 'Want we hebben hier dagen op jou liggen wachten.'
Hendrik van Veldeke, *Sint Servaes* I, 2547-2549 (1450-1500)
- (47) Twi quaemstu in minen ghemoete // Twine **hadstu** stille **ghestaen beden** // Tes ic verre ware leden. 'Waarom kwam je mij tegemoet? Waarom heb je niet stil staan wachten totdat ik ver voorbij was?' *Esopet*, 916-918 (1340-1360)

Hierbij moet natuurlijk worden opgemerkt dat het voltooid deelwoord in (45) en (46) in rijmpositie staat, maar (47) lijkt toch te bevestigen dat een constructie met een voltooid deelwoord + infinitief principieel mogelijk was. Niettemin heeft deze vorm zich niet kunnen handhaven.

De oorsprong van de dubbele infinitief van de samengestelde vormen is niet te zoeken in een of andere afleiding of reanalyse van de *en(de)*-constructies, maar is waarschijnlijk voortgesproten uit combinaties met andere werkwoorden:

- (48) Ic wille mi nu **gaen sitten rusten**. 'Ik wil nu gaan zitten rusten.'
Roman van Perchevael, 39658 (1300-1350)
- (49) Si **ghingen** alle **sitten eten**. 'Ze gingen allemaal zitten eten.'
Roman van Limborch, boek I, 1207 (1340-1360)
- (50) Beatrix (...) **liet** oir kinder **liggen slapen**. 'Beatrix liet haar kinderen liggen slapen.'
Marialegenden en -exemplen, deel 2, 303 (1479-1517)
- (51) Ic sou thuyt **moeten sitten ontsparen**. 'Ik zou thuis moeten zitten sparen.'
Jan van den Dale (1528), WNT, s.v. zitten

In al deze gevallen staat het werkwoord van lichaamshouding in de infinitief bij werkwoorden die verplicht met een kale infinitief worden gebruikt (*gaen, laten, moeten, bliven*,

7 Dit voorbeeld weerlegt overigens Duinhovens vermoeden (1997:564, vtn. 530) dat in het Middelnederlands bij *staen* de dubbele infinitief nog niet voorkwam.

sullen), ook vandaag nog. Daarbij heeft niet enkel het eerste werkwoord (van lichaamshouding) de vorm van een kale infinitief, maar ook het tweede dat de specifieke handeling uitdrukt. De tweede infinitief hing daarom oorspronkelijk niet van het werkwoord van lichaamshouding af, maar van het eerste vervoegde werkwoord (*gaen, sullen* enz.). Dit patroon met twee infinitieven bij een werkwoord dat een kale infinitief vereist, is al vroeg overgeleverd (bv. 42). De toekomstige en de voorwaardelijke wijs (met *zullen*) zijn een rechtstreekse voortzetting van dit schema, aangezien het hulpwerkwoord *zullen* oorspronkelijk een modaal werkwoord was en net als alle modale werkwoorden met een kale infinitief werd gecombineerd. Het in (48-51) geïllustreerde patroon ligt vermoedelijk ook aan de basis van de voltooide tijdvormen met het hulpwerkwoord *hebben*, bv.:

- (52) Des papen vrouwe Iulocke die quam mit horen spinrocken daer si omme **hadde sit-ten spinnen**. 'De pastoorsvrouw Julocke kwam met haar spinrok waarmee ze had zitten spinnen.' Proza-Reinaert, 20 (1479)

Men heeft het patroon [verbum finitum + infinitief + infinitief] van constructies met een dubbele kale infinitief (bv. *ghingen sitten eten*) overgenomen en het verbum finitum ingevuld met het hulpwerkwoord *hebben*. De reeds in het Middelnederlands verspreide infinitivus pro participio als *hi had lachen moeten* (vgl. Duinhoven 1997:371vv.) kan bijkomend als voorbeeld hebben gewerkt. Deze constructies met een dubbele infinitief hebben dan suppletief als voltooide tijden met de *en(de)*-constructie in één paradigma gefunctioneerd, aangezien *en(de)*-constructies met een dubbel voltooid deelwoord slechts heel sporadisch voorkomen (bv. 40 en 41). Dat constructies met een dubbel voltooid deelwoord zo zeldzaam zijn, is wellicht te wijten aan hun atypische structuur. Een opeenvolging van voltooide deelwoorden komt in het Middelnederlands en het Nieuwnederlands verder niet voor, terwijl de infinitivus pro participio (bv. *heeft moeten werken*) juist een frequent patroon is, zowel vroeger als nu. Tot en met in het Nederlands van vandaag heeft de dubbele kale infinitief zich bij de samengestelde tijdvormen gehandhaafd, ofschoon tegenwoordig daarnaast ook het infinitiefvoorzetsel *te* mogelijk is (vb. *ze heeft zitten [te] spinnen*, zie verder 3.5).

3.3 Het vroegste voorkomen van *te* + infinitief

De moderne progressiefconstructie met werkwoorden van lichaamshouding en *te* + infinitief bestond in het Middelnederlands niet. De vroegste vindplaatsen dateren van het begin van de 17de eeuw en zijn te vinden in het werk van P.C. Hooft:

- (53) De reden waerom ick (*de Mildheid*) dus herwaerts koom styghen, Het is om te kryghen dit huys in mijn ghewout, 't Welck mijn dootd vyandin (*de Gierigheid*) beseten hout, En **sit te broen** op het gout, 't welck daer in een Pot leydt begraven.⁸
P. C. Hooft, *Warenar* (1617), WNT, s.v. broeden

⁸ Paardekooper (1993:157) meent dat *te broen sitten* een "halfvaste uitdrukking" zou kunnen zijn met de betekenis 'heel erg gehecht zijn aan'. Ik heb echter in het WNT van een dergelijke uitdrukking geen sporen gevonden.

(54) Ick **sat** een ommesien **te futselen**, P. C. Hooft (1618), WNT, s.v. zitten

Verder is mij een iets ouder, maar onzeker voorbeeld bekend waar een werkwoord van lichaamshouding met *te* + infinitief wordt gecombineerd:

(55) Een lantie ... daer sy Mars t'velt met dede ruymen, Als hy naer haer **plach ligghen te luymen** Om haer te onschaecken. 'Een lans, waarmee ze Mars het veld deed ruymen, als hij haar zoals gewoonlijk belaagde om haar te ontvoeren.'

J. B. Houwaert, *Pegasides Pley*n (1582), WNT, s.v. luimen

Het is niet duidelijk of het infinitiefvoorzetsel *te* hier onder invloed van *liggen* dan wel van *plegen* is gebruikt. Oudere voorbeelden van *liggen* met *te* + infinitief zijn er niet, terwijl *plegen* al in het Middelnederlands overwegend met *te* + infinitief voorkwam (vgl. MNW, s.v. plegen, I, 10 d. en e.).

Het is een hardnekkig misverstand als zou men reeds vóór de 17de eeuw progressief-constructies met *te* + infinitief kunnen aantreffen. Recentelijk is deze opvatting nog naar voren geschoven door Duinhoven (1997:442 en 544, vtn. 291, weliswaar met de opmerking dat de formatie met *te* "in het Middelnederlands nog zeldzaam" is). Ook de *Geschiedenis van de Nederlandse taal* gaat ervan uit dat de constructie met *te* + infinitief reeds vanaf de 16de eeuw "toeneemt" (Van den Toorn e.a. 1997:125 en 221, auteur: Van der Horst). De oorsprong van deze vergissing ligt hoogstwaarschijnlijk bij de *Middelnederlandsche Spraakkunst* van Stoett. Deze beweert dat men in de Middeleeuwen "in den regel" niet de infinitief + *te* gebruikte, maar een nevenschikking met *en(de)*, en na een reeks voorbeelden van de welbekende *en(de)*-constructie schrijft hij: "De tegenwoordige constructie komt evenwel ook voor" (Stoett 1923:12). De drie voorbeelden die Stoett citeert, zijn echter hoogst twijfelachtig. Eén van Stoetts voorbeelden bevat merkwaardig genoeg een onvoltooid deelwoord in de plaats van een infinitief of een nevenschikking (*lach inde crebbe slapende*) en moet dus formeel worden uitgesloten. Aan de hand van de CD-ROM *Middelnederlands* heb ik Stoetts overige twee bewijspplaatsen in de originele tekst kunnen opsporen en vervolledigen:

(56) Ende die hier **saten** nu ter tijt// Bi uwer siden **eten** ende **drinken**.

Lodewijk van Velthem, *Spiegel historiael* V, 2, 1323-1325 (1315-1335)

(57) Sien woud oec **te sprekenne sitten** nyet// met sustre noch met geesteleken persone.

Sinte Kerstine 1668-1669 (1280-1290)

Zoals onmiddellijk opvalt, ontbreekt in (56) het partikel *te*, maar het gaat hier in elk geval niet om een nevenschikking en de constructie lijkt voor het overige toch een stap te zijn in de ontwikkeling naar de moderne vorm met *te* + infinitief. Toch is het ontbreken van *te* niet eens het voornaamste bezwaar. Stoett citeert om technische en didactische redenen slechts verkorte en genormaliseerde fragmenten en hij heeft *saten* in (56) vervangen door *sitten*, hij heeft m.a.w. *saten* als de verleden tijd van *sitten* opgevat. Dit is een vergissing. Het gaat hier niet om de verleden tijd van *zitten*, maar om de tegenwoordige tijd van het werkwoord *saten* 'zich plaatsen of neerzetten, gaan zitten' (zie MNW, s.v. *saten*). Dat dit de juiste lezing is, blijkt uit de bijwoordelijke bepaling *nu ter tijt*, die 'nu' betekent (in Stoetts ver-

kort citaat geschrap), en het gegeven dat de verdere passage in de tegenwoordige tijd staat en overigens een directe rede is. De vertaling van (56) luidt dan ook: ‘En die hier nu gaan zitten (om) aan uw zijde (te) eten en drinken.’

Het tweede voorbeeld (57) heeft ook Duinhoven (1997:441) opgenomen. Het bevat wel degelijk het partikel *te* en doet daarom denken aan de moderne constructie, maar het is zeer de vraag of het in dit 13de-eeuwse voorbeeld inderdaad om een progressiefconstructie gaat. Het partikel *te* heeft hier eerder de finale betekenis ‘om te’, dus in modern Nederlands staat er in (57) ‘ze wilde niet zitten *om te* spreken met zusters of geestelijke personen’. Het zou ook een bijzonder eigenaardig voorbeeld van een werkwoord van lichaamshouding met *te* + infinitief zijn, niet enkel omdat het vroeg in de tijd geïsoleerd is (de volgende vindplaats dateert pas van de 17de eeuw), maar vooral omdat de structuur sterk afwijkt van latere vindplaatsen. *Sitten* staat in (57) in de infinitief bij het modale hulpwerkwoord *willen*, en dan wordt in de 17de eeuw en later, wanneer constructies met *te* + infinitief frequent voorkomen, in principe geen *te* toegevoegd aan de tweede infinitief (vergelijk ook nog heden ten dage: *ze wil zitten spreken*, twijfelachtig is echter ²*ze wil zitten te spreken*; zie ANS:970-971).

Een tweede bron van misverstanden is het WNT, dat de progressiefconstructies met werkwoorden van lichaamshouding behandelt bij de desbetreffende lemmata. Zowel bij *liggen*, *staan* als *zitten* stelt het WNT na een reeks voorbeelden met *en(de)*: “In de 16de eeuw kwam daarnaast een andere constructie op, nl. *liggen* gevolgd door *te* met de onbepaalde wijs van het andere ww.” (WNT, VIII, 2166, bijna identiek ook s.v. *staan*, vol. XV, 82 en gelijkaardig s.v. *zitten*, vol. XXVIII, 1307). De voorbeelden die het WNT aansluitend citeert zijn tot de 17de eeuw echter allemaal zonder *te*. Vandaag vormen de constructies met een dubbele infinitief en zonder *te* (bv. *hij zal zitten lezen*) weliswaar één paradigma met de constructies met *te* + infinitief (bv. *hij zit te lezen*), maar dat betekent niet dat historisch het voorkomen van de ene vorm automatisch ook het bestaan van de andere veronderstelt. Dat dit niet klopt, bewijst het voorkomen van de dubbele infinitief in het Middelnederlands vanaf de 13de eeuw (zie 42, 43 en 44), lang voor de eerste vindplaats met *te* + infinitief in de 17de eeuw.

3.4 De oorsprong van *te* + infinitief

Moeilijker is het ontstaan van de vormen met *te* + infinitief aan het begin van de 17de eeuw te verklaren, vandaag zoals bekend de enige manier om werkwoorden van lichaamshouding in niet-samengestelde tijdvormen in een progressiefconstructie te gebruiken. Vooraleer verder op dit probleem in te gaan, is het zinvol om eerst de verspreiding van *te* + infinitief in de 17de eeuw te bekijken.

Paardekooper (1993:154-162) heeft een groot aantal literaire teksten van auteurs uit de Gouden Eeuw onderzocht op het voorkomen van constructies met werkwoorden van lichaamshouding en slechts bij P. C. Hooft constructies met *te* + infinitief gevonden en geen enkele bij G. A. Bredero, S. Coster, J. van den Vondel, J. Cats en C. Huygens, waar hij enkel constructies met *en(de)* aantrof. In kluchten uit de late 17de eeuw (o.a. Th. Asselijn) komt *te* voor, maar overweegt nog steeds *en(de)*. De balans blijkt definitief omgeslagen in het werk van P. Langendijk (1683-1756): hier overweegt in de constructies met werkwoorden van lichaamshouding *te* + infinitief (Paardekooper 1993:162-163).

Deze gegevens dienen te worden aangevuld. Paardekooper minimaliseert het voorkomen van *te* + infinitief bij Hooft door van zijn vier vindplaatsen er drie te schrappen (idem:157). Op Paardekoopers reserves bij de vindplaats in Hoofts *Warenar* (53) werd al in voetnoot 9 ingegaan. Twee verdere voorbeelden schrappt hij waarschijnlijk terecht, maar volgend voorbeeld blijft ook volgens Paardekooper overeind:

- (58) Thirsis met een hart vol klachten // **Sat** op sijn cranck geluck deerlijck **te maelen**
// Diep in gedachten, P. C. Hooft (1621), WNT, s.v. geluk

Naast (53), (54) en (58) zijn zelfs een vierde en een vijfde voorbeeld aan te halen:

- (59) Indien ik (Venus) niet ontfonken en deed den bruydegoom; daer **lagh** de bruydt **te pronken** ('stil en ingetogen zijn of zich zo houden').
P. C. Hooft (1636), WNT, s.v. pronken (I)
- (60) Daer hy in myn bed op den middagh **lage te luieren**, P. C. Hooft, WNT, s.v. luieren

Dat alles maakt dat er niet aan kan worden getwijfeld dat Hooft de constructie met *te* kende en gebruikte, hoewel naast de oudere constructie met *en(de)* (die Hooft volgens Paardekoopers gegevens ook prefereerde). Verder zijn uit de jaren '20 en '30 van de 17de eeuw nog vindplaatsen bij andere auteurs overgeleverd, zodat het volstrekt zeker is dat de constructie toen al in ruime mate verspreid was:

- (61) Nu, Musa! stil, houd op, de Bruydgom **sit te loeren**, Wanneer men eens de Bruyd sal naer het bedde voeren, J. Starter, *Friesche Lusthof* (1621), WNT, s.v. voeren (II)
- (62) Als de Roemer wanckt en als men **sit te leppen**, Geen Exter kan de tong dan meesterlijcker reppen, D. P. Pers (1628), WNT, s.v. wanken
- (63) Ien hielen dagh **sit** hy inde Herreberrigh wijn en bier **te smoegen**.
W. D. Hooft, *Klvcht van styve Piet* (1628), WNT s.v. wijn
- (64) Wat schortje Ruben? secht hoe **staje te rasen**? Met wien hebje te doen te swoegen en te blasen? J. Tonnis (1639), WNT, s.v. zwoegen

Overigens moeten Paardekoopers bevindingen met betrekking tot Constantijn Huygens worden bijgesteld. Zoals blijkt uit volgende passage uit een van diens gedichten kende ook hij de constructie met *te* + infinitief:

- (65) De slechtste wederhelt (van iemand, t.w. zijn lichaam) ... **light** ... **te meucken** ('vergaan, tot stof worden') in dit Graf, (1660), WNT, s.v. meuken (III)

Toch mogen we op basis van Paardekoopers onderzoekswerk wellicht concluderen dat Huygens deze constructie slechts zelden heeft gebruikt.

Met de vaststelling dat deze geleidelijke verspreiding van *te* + infinitief in de 17de eeuw – op Hooft na – goeddeels buiten de grote klassieke auteurs om heeft plaatsgehad, is echter nog niet de oorsprong uitgelegd. De vormverschillen met de dubbele infinitief in samengestelde werkwoordsvormen (waar *te* nu net ontbreekt) en zeker met de *en(de)*-construc-

tie zijn aanzienlijk. Een ontwikkeling uit de *en(de)*-constructie via één of meerdere reanalyses is bijzonder onwaarschijnlijk. Zulks noopt tot verregaande speculaties; van tussenstappen waarbij het vervoegd werkwoord na *en(de)* in een infinitief verandert of *en(de)* door *te* wordt vervangen, is in de 16de of 17de eeuw immers geen spoor te vinden.

Volgens Duinhoven is er in de ontwikkeling naar *te* + infinitief een voorbeeldwerking uitgegaan van een reeks werkwoorden die met een kale infinitief (i.e. zonder *te*) konden worden gecombineerd en een “begeleidende werking” uitdrukten; hij citeert bv. (1997:216):

- (66) Die duvelen **quamen scateren** ende lachende. ‘De duivels kwamen al schaterend en lachend.’
- (67) Daer **wandelt** die joncfrouwe met haren camerieren **spelen**. ‘Waar de jonkvrouw wandelt en met haar kamenier speelt.’

Op basis van dit patroon zouden de werkwoorden van lichaamshouding volgens Duinhoven eveneens in een eerste fase zo’n infinitief bij zich hebben genomen, en later zou *te* aan die infinitief zijn toegevoegd. Inderdaad komen verbindingen voor van werkwoorden van lichaamshouding met een infinitief. Duinhoven citeert o.a. (45) en (47) (de constructie met een voltooid deelwoord, *hadstu gestaen beden*) en verder *Hi bleef liggen rusten* (Duinhoven 1997:idem). Zijn verklaring heeft echter twee zwakke punten. Enerzijds hebben de specifieke types die daadwerkelijk met een kale infinitief voorkomen (namelijk die met een onvervoegd werkwoord van lichaamshouding) nooit vormen met *te* ontwikkeld (iets als **had gezeten te beiden* of **bleef liggen te rusten* heeft nooit als progressiefconstructie bestaan). Anderzijds ontbreken formaties met vervoegde, onvoltooide vormen van werkwoorden van lichaamshouding in combinatie met een infinitief. Constructies als **hi sit lesen*, **hi leit slapen*, etc. zijn niet geattesteerd, hoewel die in Duinhovens verklaring toch als voorstadium van *hij zit te lezen*, *hij zit te slapen* zouden moeten fungeren. Overeenkomstige zoekopdrachten in de CD-ROM *Middelnederlands* en het WNT op CD-ROM bleven zonder enig resultaat. Er zijn slechts enkele gevallen met een vervoegd werkwoord van lichaamshouding en een infinitief bekend vanaf de tweede helft van de 16de eeuw en vooral later. Telkens is die vervoegde vorm homomorf met de infinitief en staat de constructie in een bijzin:

- (68) Ende als de heylighe Catholicksche mannen in de Tavernen **sitten drincken ende clincken**, (...), so sitten dese (de ketters) in hare winckelen ende wercken.
Ph. van Marnix van St.-Aldegonde, *De Byencorff* (1569), WNT, s.v. winkel (I)
- (69) O wat een pret, die groote schalcken Zo mal te broen datze **staan balcken** en hulen, aan een deur of stijl, S. Coster (1579-1665), WNT, s.v. te
- (70) Vereert een teughe wijns, en doet-ser me’e verpreuren, Aen die beswaert van hert, droef-geestig **sitten treuren**.
J. van der Cruycken, *De Spreekwoorden van Salomon* (1687), WNT, s.v. verpreulen

Terloops zij eraan herinnerd dat ook vandaag in dergelijke posities het vervoegd werkwoord (dat in vorm en plaatsing met de infinitivus pro participio overeenstemt) zonder *te* kan worden gebruikt, vgl. (7). Om die reden is het waarschijnlijker dat de spreker deze

vervoegde vormen als infinitief heeft geanalyseerd en daarom naar het voorbeeld van de vormen met een dubbele infinitief gebruikte, zonder *te*. Pas aan het eind van de 17de eeuw, op een ogenblik dat de constructie met *te* + infinitief al lang in zwang is, is er een vindplaats met een vervoegde vorm die niet homomorf is met de infinitief, opmerkelijk genoeg onmiddellijk gevolgd door een voorbeeld met *te*:

- (71) Gy duvels, moogt u, al te zamen, Wel heel tot in u aarsgat schamen, Dat je hier **legt stinken** aan den haart ...; Brui heen na boven toe, op aart! ... Je **legt** hier maar in d'as **te vysten**, S. van Rusting (1694), WNT, s.v. asch (I) (supp.)

Dit laatste voorbeeld lijkt echter een hapax legomenon te zijn en is alleszins te recent om het bestaan van vervoegde vormen met een infinitief zonder *te* vóór het ontstaan van zulke met *te* aan te tonen. Tenzij alsnog oudere voorbeelden zouden opduiken gaat de door Duinhoven voorgestelde parallel tussen de werkwoorden van lichaamshouding en constructies als (66) en (67) niet op. Bijgevolg is ook een historische overgang van het type **hij ligt slapen* naar *hij ligt te slapen* niet aannemelijk.

Ook een ontwikkeling uit de dubbele infinitief van de samengestelde tijdvormen (*hij heeft zitten lezen*), die sinds het Middelnederlands gebruikelijk is, ligt niet voor de hand. Precies omdat een “tussenvorm” als **hij zit lezen* tot nader order niet is geattesteerd, is een rechtstreekse ontwikkeling van *te* + infinitief (*hij zit te lezen*) vanuit de vormen met een dubbele infinitief even problematisch.

Toch kunnen we ook geen schepping van het type *hij zit te lezen* uit het niets aanmerken. Dat een spreker/schrijver eigengereid werkwoorden van lichaamshouding met *te* + infinitief zou zijn gaan combineren zonder enig aanwijsbaar patroon of begrijpelijke reanalyse druist in tegen alles wat we weten van de omgang van de mens met zijn taal. Niemand spreekt of schrijft met de bedoeling de principes en technieken van zijn of haar taal te negeren, maar streeft in tegendeel naar een toepassing ervan, of zo te spreken dat wat hij zegt minstens als toepassing herkenbaar is.⁹ Om die reden laat een “plots” en eigenzinnig verschijnen van *sit te broen* bij Hooft (53) ons onbevredigd achter.

Bij gebrek aan overgeleverde tussenstappen is het verschijnen van een vervoegd werkwoord van lichaamshouding met *te* + infinitief waarschijnlijk als de opvulling van een hiaat in een grammaticaal paradigma te verklaren. Daar waar voltooiden vormen van de *en(de)*-constructie werden gemeden, had de dubbele infinitief zonder *te* in de samengestelde vormen geen enkelvoudige tijdvormen als pendant en was dus zo mogelijk in nog hogere mate “defectief”. Ten laatste ergens begin 17de eeuw heeft men het paradigma van sinds het Middelnederlands overgeleverde vormen als *heeft zitten eten* willen vervolledigen naar analogie met andere groepsvormende werkwoorden die hun voltooiden tempusvormen met een infinitivus pro participio vormden. Daarbij heeft men de tot dan toe bij groepsvormende werkwoorden van lichaamshouding in de *parole* niet voorkomende enkelvoudige tijdvorm *zit/zat te eten* gecreëerd. De ruime verspreiding van voltooiden tijdvormen met een dubbele infinitief in de 15de en 16de eeuw lijdt geen twijfel, ze zijn rijkelijk geattesteerd (vgl. o.a. 43, 44 en 52).

9 Vgl. over deze probleemstelling Coseriu (1983) en vooral (1974).

Toch is uiteindelijk ook deze opvulling van een grammaticale hiaat alleen niet helemaal sluitend, of biedt minstens geen volledige verklaring. Cruciaal voor zo'n opvulling is de analogie met andere werkwoorden die in de voltooiden tijden een infinitivus pro participio hebben, en hier ontbreekt een passend voorbeeld. Afgezien van nu juist de constructies met werkwoorden van lichaamshouding lijkt er in de 16de of 17de eeuw in het Nederlands geen enkel werkwoord te bestaan dat in de samengestelde tijdvormen systematisch zonder *te*, en in de enkelvoudige tijdvormen systematisch met *te* werd gevormd.¹⁰ Deze specifieke verdeling van het infinitiefvoorzetsel *te* maakt ook vandaag nog in de standaardtaal de bijzondere eigenheid van de constructies met werkwoorden van lichaamshouding uit (*staan, zitten, liggen*; heden volgt ook *lopen* dit patroon): in de enkelvoudige tijden (met vervoegd werkwoord van lichaamshouding) is *te* verplicht (behalve bij meervoudsvormen die homomorf zijn met de infinitief en in een bijzin in dezelfde positie staan), de samengestelde vormen kunnen daarentegen facultatief en onder bepaalde voorwaarden met *te* worden gebruikt (voor het binnendringen van *te* in deze overige vormen zie onder 3.5). Het precieze gebruik van *te* in samengestelde vormen valt volgens de ANS (971) "vooralsnog" niet aan te geven. Grosso modo geldt dat *te* kan worden toegevoegd als de werkwoordelijke eindgroep niet uit drie of meer werkwoorden bestaat en het werkwoord van lichaamshouding niet zelf reeds met *te* wordt gecombineerd (zie ook [7] en ANS:970-971). Slechts omvangrijk corpusonderzoek zou meer duidelijkheid kunnen verschaffen over andere factoren die hier een rol spelen. In elk geval staat tegenover *hij zit de hele tijd te werken* de voltooiden vorm *hij heeft de hele tijd zitten (te) werken*. Vergelijk dit met andere groepsvormende werkwoorden met een infinitivus pro participio, bv. de modale hulpwerkwoorden (*moeten, kunnen* enz.) die consequent zonder *te* voorkomen (bv. *hij moet komen, hij is moeten komen*), of een werkwoord als *beginnen*, dat overal *te* vereist (*hij begint te werken, hij is beginnen te werken*).

Ook al ontbreekt in de 16de en 17de eeuw een ander werkwoord of groep van werkwoorden met de voor de werkwoorden van lichaamshouding typische verdeling van *te*, sinds het Middelnederlands is een algemene tendens tot een versterkt gebruik van het infinitiefvoorzetsel *te* bij groepsvormende werkwoorden merkbaar (vgl. Duinhoven 1997:377-382, Van den Toorn e.a. 1997:422, auteur: Van der Horst). Het is mogelijk dat bij de vorming van enkelvoudige vormen voor *te* + infinitief is gekozen, omdat het gebruik van *te* reeds een tendens bij heel wat werkwoorden was of omdat de eenheid met de infinitief als niet zo sterk werd ervaren als bij bv. *gaan, blijven* enz., waar nooit *te* aan is toegevoegd.

3.5 De opmars van *te* in de overige vormen

Uiteindelijk dringt het infinitiefvoorzetsel *te* bij de constructies met werkwoorden van lichaamshouding ook in samengestelde vormen door. De vroegste vindplaatsen zijn gevormd met het werkwoord *leggen* in de betekenis van 'liggen' (zoals bekend in Holland

¹⁰ Wel vertoont in het moderne Nederlands *hoeven* dit patroon (*ik hoef niets te wijzigen, ik heb niets hoeven wijzigen, zal niets hoeven wijzigen*). In de 17de eeuw komt echter in sommige samengestelde vormen *te* voor:

(ii) Zoder maer enderlei Spraek waer (...) en zoder maer ene Spreeckonst hoeven te zijn, P. Montanus (1635), WNT, s.v. verwarring.

lang de gebruikelijke vorm en in de substandaard van het noorden nog steeds). Ze stammen nog uit de 17de eeuw:

- (72) Ey! laet ick ... een lutje **leggen te luymen**.
A. van de Venne, *Hollandsche Sinne-droom* (1634) WNT, s.v. sloef (I)
- (73) En men kind zel vast **leggen te gieren**, ik kan onmeuglik niet langer blijven.
Th. Asselijn, *Kraam-bedt* (1684)

Hieruit kan men echter niet besluiten dat *te* bij *leggen* toen algemeen was; een vindplaats bij C. Huygens (1596-1687) toont aan dat in de 17de eeuw *te* evengoed achterwege kan blijven:

- (74) Van waer komje soo laet ... ? ick **heb** hier **legge kijcke** van guster aevent.
WNT, s.v. kijken.

Het is goed mogelijk dat de dubbele infinitief met *te* in de 17de eeuw tot *leggen* beperkt was. Vindplaatsen met andere werkwoorden van lichaamshouding zijn aanzienlijk jonger en dateren van de eerste helft van de 19de eeuw:

- (75) Hij kon het volk maar niet verstaan, al had hij in hunnen mond schoenen **zitten te lappen**, A. Fokke, *Boertige Reis door Europa* (1802-1809), WNT, s.v. lappen
- (76) Eene bleeke dame die ... gedurig de kronkelbochten van haar boa **had zitten te verschikken**, N. Beets, *Camera Obscura* (1839), WNT, s.v. boa
- (77) Uwe zul wel **hebben staan te kijken**, toen mijn man het u schreef, van Mijntje.
B. Gewin, *Reisontmoetingen* (1841), WNT, s.v. u (I)
- (78) Nadat de vaders ... nagenoeg een uur in den gloeienden zonneshijn (...) **hebben staan te roosten**, komt eindelijk de in zijn nieuwen dosch gestoken troep (zonen) de trap af.
(1849), WNT, s.v. roosten

(76) tot (78) gaan zelfs verder dan wat de ANS vandaag voor acceptabel houdt. Heden geldt namelijk de regel dat bij een eindgroep van drie of meer werkwoorden *te* verplicht wordt weggelaten (ANS:971).

De algemene ontwikkeling komt dus hier op neer dat er in de constructies met werkwoorden van lichaamshouding sinds de 17de eeuw een gestage opmars van *te* plaatsvindt, die uitgaat van de enkelvoudige tijdvormen en heden ook in de overige vormen voorkomt, zij het onder bepaalde voorwaarden en tot vandaag steeds facultatief.

3.6 De degrammaticalisatie van de en(de)-constructie

Naast de constructie met *te* + infinitief is de *en(de)*-constructie nog zeer lang in gebruik gebleven. Het gaat hier om een van ouds gegrammaticaliseerde constructie. Niet enkel wijkt de woordvolgorde af van de normale nevenschikking (objecten of bepalingen van het tweede werkwoord kunnen voor het voegwoord *en(de)* staan), ook het partikel *en(de)* is niet meer als voegwoord gebruikt, maar als grammaticaal partikel. Dat blijkt uit een

aantal vindplaatsen bij C. Huygens die een extra *end'* als voegwoord toevoegt wanneer hij twee werkwoorden met een werkwoord van lichaamshouding combineert. Op dit fenomeen heeft Strengholt reeds gewezen en hij citeert 5 voorbeelden, waaronder volgend (1970:129):

(79) Pier staet en futselt **end' en** knoeijt.

Uit de hoger geciteerde studie van Paardekooper is gebleken dat de *en(de)*-constructie in de belletristiek vanaf de 18de eeuw minder frequent is dan de nieuwe constructie met *te* + infinitief. Toch is er meer aan de hand dan enkel een afnemende frequentie. In de loop der tijd zijn ook de formeel-grammaticale eigenschappen afgebouwd, d.w.z. meer en meer aangepast aan de gewone nevenschikking. Het duidelijkste grammaticale kenmerk, namelijk de doorbreking van de nevenschikking, verdwijnt het eerst. Het recentste voorbeeld uit Nederland in het WNT stamt uit het *Jaarboekje voor geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* en is rond 1790 gedateerd:

(80) Ik **sit** vast heen en weer **en kyk**, en praay den een en den ander, WNT, s.v. vast

Er zijn weliswaar nog latere voorbeelden uit de West-Vlaamse dialecten bekend (zie (88) hieronder), maar geen uit een standaardtaalregister. Daarmee is de progressieve *en(de)*-constructie echter nog niet uit het Nederlands verdwenen. Terwijl een doorbreking van de nevenschikking in de 19de eeuw niet meer voorkomt, kan het verloop van een werkwoordshandeling dan nog steeds door een verbinding met een werkwoord van lichaamshouding en het partikel *en* worden aangegeven. Het partikel *en* heeft hier opnieuw het karakter van een regulier voegwoord. Het resultaat is een constructie van het moderne Duitse of Scandinavische type, d.w.z. zonder specifieke grammaticale kenmerken, tenzij het ontbreken van een nadere bepaling van plaats of wijze bij het werkwoord van lichaamshouding, wat buiten een dergelijke nevenschikking met een progressieve inhoud ongebruikelijk is. Dergelijke gevallen komen zowel in het Noorden als het Zuiden voor, tot in de 20ste eeuw:

(81) Zy en kon heur niet inhouden van lachen, als zy al die groote mannen zag **zitten en zweeten** over die kwestie, G. Gezelle (1865), WNT, s.v. zweeten

(82) Een rij Van kinderen **zit en zingt** zij aan zij, Roodwangig op de treê met open kelen. H. Gorter (1889), WNT, s.v. zijde (I)

(83) Musschen, die vlugden en keven in 't mulle zand, werden in hun stoeien gestoord en vlogen op, gevolgd door den trageren topleeuwerik die, minder schuw, het langst bleef **zitten en loopen**, I. Draulans, *Eer Vlaanderen vergaat* (1923), WNT, s.v. top

(84) Als ik **zit en arbeid**, en den drang, Die uit mijn hart wild kolkend op komt stuwen, Rustig betoom, het rijm aan 't rijm doe huwen. A. van der Leeuw, *Het aardsche Paradijs* (1927), WNT, s.v. tuchteloos

Op basis van het Nederlandse taalsysteem kan men vandaag strikt genomen nog altijd een dergelijke nevenschikking vormen (het systeem van de grammatica laat dit toe), alleen lijkt in tegenstelling tot het begin van de 20ste eeuw van die systematische mogelijkheid

nauwelijks meer gebruik te worden gemaakt. Formeel uitgesloten is daarentegen een doorbreking van die nevenschikking door bepalingen bij het tweede werkwoord voor *en* te plaatsen.

Op die manier heeft de *en(de)*-constructie sinds de 17de eeuw een degrammaticalisatie ondergaan. Oorspronkelijk was er een enge groepsvorming waarbij *en(de)* niet meer als nevenschikkend voegwoord functioneerde, maar als verbindend partikel binnen één grammaticale eenheid. Vanaf de 18de eeuw is men *en* opnieuw meer en meer als nevenschikkend voegwoord gaan gebruiken, waarbij een doorbreking niet meer mogelijk was. Uiteindelijk is in de loop van de 20ste eeuw ook het gebruik van de werkwoorden *staan*, *zitten* en *liggen* zonder bepaling van wijze en plaats in een nevenschikking sterk terug gedrongen en misschien zelfs verdwenen.

Dit is niet de plaats om in te gaan op het debat over de al dan niet vermeende zeldzaamheid van degrammaticalisatie als taalveranderingsproces of de principiële onomkeerbaarheid van grammaticalisatieprocessen (de stelling van o.a. Hopper & Traugott 1993 en Haspelmath 1999). Een kritische bijdrage dienaangaande leverde reeds Lass (2000). Met de geschiedenis van de Nederlandse *en(de)*-constructie sinds de 16de eeuw is in elk geval aangetoond dat er meer voorbeelden van degrammaticalisatieprocessen bestaan dan enkel de vaak geciteerde clichés, zoals bv. de genitief-*s* in het Engels.¹¹

3.7 Ontwikkelingen in het Zuid-Nederlands

Ondanks het feit dat *te* + infinitief pas in de 17de eeuw voorkomt en het vroegst overgeleverd is in werk van Noord-Nederlandse auteurs (bv. Hooft), zijn er geen aanwijzingen dat deze vorm in Nederlandstalig België slechts een verschijnsel uit de standaardtaal zou zijn dat zich van bovenaf heeft verspreid. Het voorkomen in verschillende dialecten lijkt erop te wijzen dat *te* even inheems is als in Nederland:

(85) Zenuwachtige lieden **zitten** somwijlen **te touteren**.

L.-L. de Bo, *Westvlaamsch Idioticon* (1873), WNT, s.v. touteren

(86) Met wat da' ge toch **ligt te loopen!** P. J. Cornelissen en J. B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch dialect* (1906), WNT, s.v. wat

(87) In da huis **zitte** ze dag en nacht **te toèkke** ('sukkelen').

J. F. Tuerlinckx, *Hagelandsch Idioticon* (1886) WNT, s.v. tokken

Hoe oud de vormen met *te* + infinitief precies zijn in Nederlandstalig België, of ze jonger zijn dan in Nederland of niet, valt op dit ogenblik niet te zeggen. De ontwikkeling heeft in elk geval sinds 1600 zowel in het Noorden als in het Zuiden plaatsgevonden.

Het voorbeeld uit het West-Vlaams (85) mag verrassen, aangezien West-Vlaanderen vaak wordt aangehaald als de regio waar de oude *en(de)*-constructie nog voortleeft. Dit is niet helemaal correct. Traditioneel beroept men zich op het *Westvlaamsch Idioticon* van De Bo (1892, I, 263), dat weliswaar heel wat voorbeelden biedt:

¹¹ De Engelse genitief-*s* is sinds het Middel-Engels geëvolueerd van een (gegrammaticaliseerd) flexiemorfeem naar een (minder gegrammaticaliseerd) cliticum dat aan een nominale frase wordt gehecht, bv. *the king of England's hat* (zie Harris & Campbell 1995:337).

(88) Hij lag ervan en droomde, hij zat eraan en werkte.

Toch kan Leys (1985) ongeveer een eeuw later geen contemporaine voorbeelden van deze constructie citeren, en bij een kleine enquête die Paardekooper (1993:149) onder zijn Kortrijkse studenten in de jaren '70 heeft doorgevoerd, gaven deze de constructie van het type *zat en werkte* (88) niet op. De uit het Middelnederlands stammende *en(de)*-constructie is dus hoogstwaarschijnlijk ergens tussen 1892 en 1970 uitgestorven.¹²

In de plaats van de *en(de)*-constructie met twee vervoegde werkwoorden is vandaag niet enkel de constructie met *te* + infinitief in gebruik. Het West-Vlaams heeft daarnaast nog een aparte ontwikkeling gekend die leidde tot een variant met de structuur: vervoegd werkwoord van lichaamshouding + partikel *en* + infinitief, bv. *hij zit en lezen*. Deze constructie is aanwijsbaar sinds het begin van de 19de eeuw en het WNT biedt een aantal vindplaatsen in het tijdschrift *Tyd-verdryf* (1805-1806), uitgegeven door de Ieperse taal- en letterkundige F. D. Van Daele (1737-1818):

(89) Hy **staet en gaepen**, WNT, s.v. toot

(90) Een hond, die met behaegen Een séenwe **sit en knaegen**, WNT, s.v. zenuw

(91) De aarde **ligt en asemjagen**, na des arbeids overlast; uitgeput van kinderdragen, moe gekoorend, moe gevlast, G. Gezelle (1885[?]), WNT, s.v. vlassen (II)

Ook De Bo (1892, I, 263) citeert deze constructie:

(92) En de bloem die (...) stille heur schoonheid **staat en spiegelen**.
K. De Gheldere (1839-1913)

Leys (1985:266) bevestigt dat de constructie *en* + infinitief in het West-Vlaams “zeer gewoon” is. De verspreiding blijkt ook uit de al vermelde enquête van Paardekooper (1993:149), maar hieraan dient te worden toegevoegd dat in de resultaten reeds een nieuwe constructie met *aan het* talrijker is vertegenwoordigd: *hij zit aan het lezen*. Daarmee worden de constructies met werkwoorden van lichaamshouding formeel ingelijfd bij de talrijke vormen met *aan het* + infinitief (*aan het zoeken zijn, gaan, raken, slaan*).¹³

Het is mogelijk dat *en* in het West-Vlaams, plaatselijk of met een ruimere verspreiding,

12 Paardekooper (1993:150) maakt evenwel gewag van een informant uit Frans-Vlaanderen die in 1966 nog het bestaan van het type *hij zit en leest* aldaar stellig bevestigt.

13 Paardekooper meent de hypothese te kunnen wagen dat het type *hij zit en leest* in het Middelnederlands is voortgekomen uit vormen met *hij zit aan het lezen* (dat dus oeroud zou zijn). De onbeklemtoonde uitspraak van *aan 't [at]* zou in een hypercorrecte Middelnederlandse spelling als *ende* zijn neergeschreven; een “spraak-kunstige schrikreactie” zou er dan voor hebben gezorgd dat het vervoegde werkwoord door een infinitief werd vervangen (Paardekooper 1993:167). Bij gebrek aan ook maar enige Middelnederlandse vindplaats zijn dit slechts uit de lucht gegrepen speculaties. Paardekoopers voorbeeldzinnetje *lig in een boec ende lezen* neemt overigens een loopje met de feiten: dit is pseudo-Middelnederlands uit zijn eigen fantasie, want *en(de)* + infinitief is vóór F. Van Daele begin 19de eeuw tot dusver niet geattesteerd. Dat een Kaaphollands voorbeeld met *en* + infinitief uit begin 19de eeuw het “op z'n minst aannemelijk” maakt dat *zat en lezen* 17de-eeuws Hollands is geweest, berust eveneens op een bedenkelijke redeneertrant.

als infinitiefpartikel heeft gefunctioneerd. Leys (1985:169) beweert vooral vroeger in West-Vlaanderen volgende constructietypes te hebben gehoord:

- (93) Hij was nog altijd bezig en eten.
 (94) Hij kwam een keer en kijken.

Over geschiedenis en verspreiding van dit infinitiefpartikel *en* is verder niets bekend. Leys zelf meent dat *en(de)* al in het Middelnederlands een dergelijke functie bij de infinitief kon hebben, maar het voorbeeld dat hij uit Stoetts *Middelnederlandse Spraakkunst* (1923) citeert om dit te illustreren (*in een hoec gaet hi ende sit*) is niet relevant. Het bevat weliswaar *ende*, maar geen infinitief, zodat het de structuur van een gewone nevenschikking heeft. Tot nader order stellen we vast dat Mnl. *ende* een rol speelt in de groepsvorming, maar daar zijn steeds ook twee vervoegde werkwoorden bij betrokken, en geen infinitief. Wel is duidelijk dat *en(de)* minstens in de 17de eeuw niet als nevenschikkend voegwoord werd ervaren, maar als grammaticaal verbindingspartikel van de progressiefconstructie (79). Het is daarom wellicht aanvaardbaar om, zoals het WNT (VIII, 2167), aan te nemen dat het tweede werkwoord in constructies als *wij liggen en slapen* op een gegeven moment als een infinitief is gereanalyseerd (dus in plaats van “Vf en Vf” als “Vf en Vin”) . Het partikel *en* had immers zijn oude nevenschikkende functie verloren en de infinitief en het presens meervoud zijn als bekend al lang geleden samengevallen (syncretisme). Deze reanalyse heeft dan aanleiding gegeven tot *wij lagen en slapen* in plaats van *wij lagen en sliepen*, en ook *hij ligt en slapen/lag en slapen* in plaats van *hij ligt en slaapt* resp. *hij lag en sliep*.

3.8 Het werkwoord lopen

Tot slot is er nog het werkwoord *lopen* dat slechts sinds relatief korte tijd deel uitmaakt van de reeks werkwoorden van lichaamshouding in progressiefconstructies. Zoals al aangegeven komt *lopen* niet voor in de Middelnederlandse progressieve *en(de)*-constructie. *Lopen* kon weliswaar zowel met *en(de)* als met de kale infinitief worden gecombineerd, maar duidde dan oorspronkelijk steeds een doel aan ‘(ergens naartoe) lopen om iets te doen’:

- (95) Hy **liep ende haelden** enen boghe // Ende scoter IJ ten yersten doot. ‘Hij liep weg om een boog te halen en schoot er drie dadelijk dood.’
 Jacob van Maerlant, *Historie van Troyen*, 36557-36578 (1465-1485)
 (96) Hare ridders **liepen** hen **verleden**. ‘Hun ridders liepen weg om zich te verkleden.’
Ferguut, 5022 (1340-1360)

Pas later kon *lopen* met een kale infinitief ook de begeleidende werking aangeven. Deze functie ontwikkelde zich tegelijk ook bij een reeks andere werkwoorden met een kale infinitief (bv. *wandelen*, *gaen* enz., zie Duinhoven 1997:215-216):

- (97) Alsoe daer sijn kint **liep spelen** mit anderen kinderen Soe quamt in wanstichte dat des keyzers kint eens arms mans kint in die tyber stiet. ‘Toen zijn kind daar liep te spelen met andere kinderen, duwde het kind van de keizer per ongeluk het kind van een arme man in de Tiber.’ Dirc Potter, *Blome der doechden*, hfst. 24 (1475-1495)

Hier drukt het groepsvormende *lopen* de lichaamshouding bij een bepaald verloop uit. Daardoor is deze gebruikswijze functioneel vergelijkbaar met progressiefconstructies met andere werkwoorden van lichaamshouding, die echter in het Middelnederlands enkel met *en(de)* konden worden gevormd of, in de samengestelde vormen, met een dubbele infinitief. In tegenstelling tot die andere werkwoorden van lichaamshouding schijnt de constructie met *lopen* + kale infinitief aanvankelijk geen voltooide tempusvormen te hebben gekend, noch met een voltooid deelwoord, noch met een dubbele infinitief. Overeenkomstige zoekopdrachten in de CD-ROM *Middelnederlands* leverden geen resultaten op. Mij is slechts een 16de-eeuws voorbeeld bekend, en dan in de zin '(ergens naartoe) lopen, om iets te doen' met het hulpwerkwoord *zijn*:

- (98) Ander waren **lopen hooren predicken** uut een nieuwichheit. 'Andere waren erop uit getrokken om het prediken over een nieuwtje te aanhoren.'
M. van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden* (1566), WNT, s.v. lopen (I)

In een progressieve betekenis en met het hulpwerkwoord *hebben* stammen de vroegste gevallen uit het begin van de 17de eeuw:

- (99) Nu hoop ick ommers dat ick sel By me Vaertgien comen, dieme in alle hoecken En Winckels van de Stadt **het lopen soecken**, S. Coster (1612), WNT, s.v. winkel (I)

In deze vorm is de progressiefconstructie met *lopen* in de voltooide tijd nog steeds in gebruik.

De finale constructie met *en(de)* is slechts in het Middelnederlands aan te treffen. De verbinding van *lopen* met een kale infinitief (zowel in enkelvoudige als samengestelde tijdvormen) komt daarentegen nog lange tijd voor en kent daarbij de twee gebruiksmogelijkheden die al in het late Middelnederlands voorhanden waren: 1. lopen om iets te gaan doen (finaal); 2. iets al lopende doen (progressief). Deze verschillende functies krijgen uiteindelijk elk hun eigen vorm. De eerste behoudt de aloude vorm met een kale infinitief:

- (100) Ter stont **liepic my zueren wasschen**. 'Ik ging dadelijk mij zuiveren (en) was-
sen.'
(1ste helft 16de e.), WNT, s.v. lopen
(101) Men **liep** met hazewinden **Bezetten** bosch en woudt.
J. van denVondel (1660), WNT, s.v. lopen
(102) Beminnen is alleen 't ware; Achten, dat kan de minste boer ook ... – maar eilieve!
loop daar eens romans over **schrijven**.
P. de Wakker van Zon, *De Steenbergsche Familie* (1806-1809), WNT, s.v. lopen (I)

Deze gebruikswijze gaat zich uiteindelijk hoofdzakelijk beperken tot het werkwoord *halen*, en lijkt vandaag welhaast uit het Nederlands verdwenen:

- (103) Gij vraegt naer uwen hoed, hy (uw knecht) **loopt** den mantel **halen**.
L. de Meyer, *De Gramschap* (1725), WNT, s.v. halen

(104) Den kleinen ... Wulbert ..., die zijn schaatsjes **loopt halen**.

N. Beets, *Camera Obscura* (1839), WNT, s.v. lopen

(105) Vooruit – ... en **loopt** op and're palen vereerders voor uw valsche en dwaze apostels **halen**, G. Gezelle (1891), WNT, s.v. vereerders

De progressieve gebruikswijze daarentegen begint vanaf de 17de eeuw geleidelijk het schema van de werkwoorden van lichaamshouding (*staan, liggen/leggen, zitten*) te volgen. Zoals als hierboven aangetoond zien we begin 17de eeuw de moderne progressiefconstructie met werkwoorden van lichaamshouding (*staan, liggen/leggen, zitten*) verschijnen: met *te* + infinitief in de enkelvoudige tijdvormen en met dubbele infinitief in de samengestelde vormen. Dat de samengestelde tijdvorm met dubbele infinitief begin 17de eeuw voor het eerst voorkomt, werd reeds aangestipt (99). Tegelijk zien we ook sporadisch vormen met vervoegd *lopen* en het infinitiefpartikel *te*. Het oudste mij bekende voorbeeld is vanuit modern oogpunt atypisch, omdat *te* hier tussen een dubbele infinitief is geschoven die zelf al door *te* is ingeleid, wat ook vandaag nog ongebruikelijk is (ANS:972):

(106) Soo ist, Dat wy uyt krachte van resolutie ende authorisatie van de Wel-gedacht Heeren Staten ... geinterdiceert ende verboden hebben alle wtheysche personen ... van **te lopen te veylen ende te verkopen** in de Steden ofte ten platten Lande. *Groot Geldersch Placaetboek* (1646), WNT, s.v. zijde (II)

Mogelijk gaat het hier om een incidentele herhaling van *te* na *van*. Een zeker voorbeeld is echter:

(107) Al zyn minnevier smolt, zonder hoop tot as; Zo dat hy ..., Vol nare mymering, gedurig **liep te droomen**, W. van Focquenbroch (ca. 1665), WNT, s.v. mijmering

De constructie zonder *te* komt echter nog tot in de 18de eeuw voor:

(108) Voicy, ... Un lettre de vot serviteur (sic), Die ... ten minsten hier **loopt pruilen**, Gelyk een halve gek vyf ses, H. van Huls (ed. 1734), WNT, s.v. wegvoeren

(109) Gistren **liep** zij met mij **spelen**; gistren nog! en nu – reeds dood!
H. van Alphen (1746-1803), WNT, s.v. lopen (I)

Op basis van de gegevens uit de ANS bestaat er heden nog steeds een formeel verschil tussen progressiefconstructies met *lopen* en zulke met de overige werkwoorden van lichaamshouding. In het eerste voorbeeld (110) is de *te* tussen een dubbele infinitief zonder meer mogelijk (niet verplicht), terwijl dit in het tweede (111) "twijfelachtig" zou zijn:

(110) Wim heeft de hele les **zitten te slapen**. (ANS:970)

(111) [?]De kinderen hebben de hele middag **lopen te zoeken**. (ANS:971)

Mochten deze gegevens empirisch kunnen worden bevestigd, dan zou dat betekenen dat in het moderne Nederlands nog steeds sporen voorhanden zijn van de latere aansluiting van *lopen* bij het paradigma van de werkwoorden van lichaamshouding.

4 Besluit

Aan de huidige vormenreeks bij constructies met werkwoorden van lichaamshouding is een complexe evolutie voorafgegaan, waarbij zich slechts moeizaam een volledig paradigma heeft ontwikkeld. Vandaag is de structuur vrij overzichtelijk: als basis geldt dat *te* + infinitief kan worden verbonden met vijf werkwoorden van lichaamshouding: *liggen*, *lopen*, *staan*, *zitten* en het hier niet behandelde *hangen*. Vanuit didactisch oogpunt kan men tegenwoordig stellen dat het partikel *te* voorts in een aantal samengestelde vormen kan of moet “wegvallen” (zo bv. de ANS:970-971). Dit biedt een meer elegante voorstelling. In historisch opzicht is deze voorstelling van zaken echter verkeerd en is omgekeerd het partikel *te* naar het voorbeeld van de enkelvoudige vorm ook in bepaalde samengestelde vormen facultatief toegevoegd.

Dit min of meer coherente paradigma op basis van *te* + infinitief is betrekkelijk jong. Vóór de 17de eeuw waren er met de *en(de)*-constructie en de dubbele infinitief slechts procédés die elkaar in het gebruik suppletief aanvulden. Beide blijven na het verschijnen van *te* + infinitief verder in zwang, waarbij de *en(de)*-constructie langzaam in frequentie en grammaticalisatiegraad afneemt, terwijl de dubbele infinitief niet enkel functioneel met *te* + infinitief een paradigma vormt, maar ook formeel langzaam in dit procédé wordt geïntegreerd.

Met dit voorlopig chronologisch overzicht van het verschijnen en de ontwikkeling van de verschillende vormen zijn natuurlijk nog niet alle vragen omtrent het voorkomen van de progressiefconstructie met werkwoorden van lichaamshouding beantwoord. Enkele belangrijke aspecten zijn niet belicht. In deze bijdrage is geen rekening gehouden met de vraag hoe vaak een bepaalde constructie in het tekstmateriaal had kunnen voorkomen. Dat bepaalde constructies later verschijnen dan andere kan immers met de onvolledigheid van de schriftelijke overlevering te maken hebben. Er ontbreekt verder een juist inzicht in de stilistische waarde van de *en(de)*-constructie door de eeuwen heen, en met name in de 17de eeuw, wanneer ze naast *te* + infinitief voorkomt. Ook het vrij abrupte opduiken van *te* + infinitief begin 17de eeuw blijft intrigeren. Voorts is het van belang om te achterhalen in welke mate *en(de)*-constructies en *te* + infinitief enerzijds en de dubbele infinitief anderzijds elkaar werkelijk als paradigma aanvulden. Tot slot is voor de theoretische discussie omtrent degrammaticalisatie als regulier taalveranderingsproces een gedetailleerdere documentering van de “ondergang” van de *en(de)*-constructie wenselijk. Voor al deze desiderata is bijkomend onderzoek nodig naar het voorkomen in specifieke teksten en bij auteurs uit verschillende perioden. Een belangrijke voorwaarde voor zulk onderzoek is omvangrijker en toegankelijker corpusmateriaal dan voor deze bijdrage kon worden geraadpleegd.

Bibliografie

- ANS = G. Geerts e.a. (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Deurne: M. Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Auwers, J. van der & B. Bultinck (2000). Over de infinitief, de lange en de korte. In: S. Gillis, J. Nuyts, J. Taeldeman (red.), *Met taal om de tuin geleid. Opstellen voor Georges De Schutter*. Antwerpen: UIA, 379-385.

- Besten, H. den & H. Broekhuis (1989).** Woordvolgorde in de werkwoordelijke eindreeks. *GLOT* 12, 79-137.
- Bo, L. L. de (1892).** *Westvlaamsch idioticon* (2de uitg.). Gent: Siffer.
- Bouman, A. C. (1926).** *Onderzoekingen over Afrikaanse syntaxis* (= Annale van die universiteit van Stellenbosch Reeks B 4, B3). Kaapstad: Nasionale Pers.
- Coseriu, E. (1974).** *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels* (= Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik, 1). München: W. Fink. (Oorspronkelijk: *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Montevideo: 1958).
- Coseriu, E. (1983).** Linguistic change does not exist. *Linguistica nuova ed antica* 1, 51-63. (ook verschenen in: J. Albrecht, J. Lüdtke & H. Thun (red.), *Energeia und Ergon. Studia in honorem Eugenio Coseriu*. (= Tübinger Beiträge zur Linguistik, 300). Tübingen: G. Narr, deel 1, 147-157)
- Coseriu, E. (1987).** Bedeutung, Bezeichnung und sprachliche Kategorien. Lauri Seppänen zu seinem 60. Geburtstag. In: U. Petersen (red.), *Formen und Funktionen. Studien zur Grammatik*. (= Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft, 33). Tübingen: M. Niemeyer, 177-199.
- Donaldson, B. (1993).** *A grammar of Afrikaans*. Berlijn/New York: Mouton de Gruyter.
- Duinhoven, A. M. (1997).** *Middel nederlandse syntaxis. Synchroon en diachroon, deel II De werkwoordgroep*. Groningen: M. Nijhoff.
- Ebert, K. (1989).** Aspektmarkierung im Fering (Nordfriesisch) und verwandten Sprachen. In: W. Abraham & Th. Janssen (red.), *Tempus – Aspekt – Modus. Die lexikalischen und grammatischen Formen in den germanischen Sprachen*. (= Linguistische Arbeiten, 237). Tübingen: M. Niemeyer, 293-322.
- Ebert, K. (1996).** Progressive aspect in German and Dutch. *Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis* 1, 41-62.
- Ebert, K. (2000).** Progressive markers in Germanic languages. In: Ö. Dahl (red.), *Tense and aspect in the languages of Europe*. (= Empirical Approaches to Language Typology/EUROTYP, 20-6). Berlijn/New York: Mouton de Gruyter, 605-653.
- Ebert K. & J. Hoekstra (1996).** The progressive in West Frisian and North Frisian: Similarities and areal differences. In: A. Petersen & H. F. Nielsen (red.), *A Frisian and Germanic miscellany. Published in honour of Nils Århammar*. (= Nowele 28/29). Odense: Odense University Press, 81-101.
- Harris, A. & L. Campbell (1995).** *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. (= Cambridge studies in linguistics, 74). Cambridge: Cambridge University Press.
- Haspelmith, M. (1999).** Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics* 37, 1043-1068.
- Heiberg, L. R. (1963).** Twee Afrikaanse volkstaalkonstrukties. In: *Taal en teken. Bundel opgedra aan Prof. G. S. Nienaber op sy sestigste verjaarsdag*. Kaapstad/Pretoria: Human & Rousseau, 112-120.
- Hopper, P. J. & E. C. Traugott (1993).** *Grammaticalization*. (= Cambridge textbooks in linguistics). Cambridge: Cambridge University Press.
- Helten, W. van (1892).** Bijdragen tot de Dietsche Grammatica XXVIII en XXIX. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 11, 163-196.

- Hoekstra, E. (1999).** De opkomst van het aspektuele hulpwerkwoord *liggen*. *Tabu* 29, 43-47.
- Kempen, W. (1965).** Die verbale hendiadis in Afrikaans. In: *Dietse Studies. Bundel aangebied aan prof. dr. J. du P. Scholtz by geleentheid van sy vyf-en-sestigste verjaardag*. Kaapstad/Pretoria: Van Gorcum/Prakke, 77-97.
- König, E. (2000).** General preface (algemene inleiding op het Eurotyp-project). In: Ö. Dahl (red.), *Tense and aspect in the languages of Europe*. (= Empirical Approaches to Language Typology/EUROTYPE, 20-6). Berlijn/New York: Mouton de Gruyter, v-vii.
- Krause, O. (1997).** Progressiv-Konstruktionen im Deutschen im Vergleich mit dem Niederländischen, Englischen und Italienischen. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 50, 48-82.
- Kuteva, T. (1998).** Large linguistic areas in grammaticalization: Auxiliation in Europe. *Language Sciences* 20 (3), 289-311.
- Kuteva, T. (1999).** On 'sit'/'stand'/'lie' auxiliation. *Linguistics* 37, 191-213.
- Lass, R. (2000).** Remarks on (uni)directionality. In: O. Fischer, A. Rosenbach & D. Stein (red.), *Pathways of change. Grammaticalization in English*. Amsterdam/Philadelphia: J. Benjamins, 207-227.
- Lehmann, C. (1982/1995).** *Thoughts on grammaticalization*. (= Lincom Studies in Theoretical Linguistics, 01). München/Newcastle: Lincom Europa.
- Leys, O. (1985).** De konstruktie *staan te* + infinitief en verwante konstrukties. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 13 (3), 265-277.
- Paardekooper, P. C. (1993).** Een Waterlantsche Trijn zat eens ajuin en schelde. *Leuvense Bijdragen* 82, 145-171.
- Ponelis, F. A. (1991).** *Afrikaanse sintaksis*. Pretoria: Van Schaik (1ste druk: 1979).
- Rademeyer, J. H. (1938).** *Kleurling-Afrikaans: Die taal van die Griekwas en Rehoboth-Basters*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Raidt, E. (1983).** *Einführung in die Geschichte und Struktur des Afrikaans*. (= Germanistische Einführungen). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Roberge, P. (1994).** On the origins of the Afrikaans verbal hendiadys. *Stellenbosch Papers in Linguistics* 28, 45-81.
- Smedts, W. & W. van Belle (1993).** *Taalboek Nederlands*. Kapellen: DNB/Pelckmans.
- Stoett, F. A. (1923).** *Middel nederlandse spraakkunst. Syntaxis*. 's Gravenhage: M. Nijhoff.
- Strengtholt, L. (1970).** Waterlantsche Trijn heeft nog een appeltje te schillen. *De Nieuwe Taalgids* 63, 127-131.
- Toorn, M. C. van den (1975).** Het probleem van een syntactische verandering (over enkele werkwoorden van aspect en *te* + infinitief). *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 91, 256-267.
- Toorn, M. C. van den, W.J.J. Pijnenburg, J. A. van Leuvensteijn & J. M. van der Horst (red.) (1997).** *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- **Geraadpleegde corpora**

Språkbanken, Göteborgs Universitet: <http://spraakbanken.gu.se/lb/konk>

Institut für deutsche Sprache, Mannheim: <http://www.corpora.ids-mannheim.de/~cosmas>

CD-ROM *Middelnederlands. Woordenboek en teksten*. 's Gravenhage/Antwerpen: Standaard, 1998.

WNT = *Woordenboek der Nederlandsche taal* op CD-ROM (1882-2000). Rotterdam: AND Electronic Publishing, 2000.

DigiTaal

De grammaticale annotatie van tekstcorpora

Inleiding

Tekstcorpora maken inmiddels deel uit van de standaarduitrusting waarover de taalkundige kan beschikken voor het bedrijven van taalkundig onderzoek. Het gebruik van corpusdata gaat nadrukkelijk verder dan enkel het leveren van authentieke voorbeelden en/of kwantitatieve gegevens. Naast introspectieve data en elicitedata blijken corpusdata in veel situaties onmisbaar, vooral wanneer het gaat om het verwerven van inzichten in hoe taal feitelijk door sprekers wordt gebezigd. Taalbeschrijving – maar ook de modellering van taalgebruik voor technologische toepassingen – is ondenkbaar zonder dat aan de hand van een objectieve steekproef het voorkomen van woorden, constructies e.d. kan worden vastgesteld.

Een tekstcorpus kan ook in ruwe vorm, zonder verdere toegevoegde informatie, gebruikt worden, zeker als het gaat om het beantwoorden van eenvoudige, lexicaal-georiënteerde onderzoeksvragen. Bij andersoortige vraagstellingen blijkt veel informatie die in het corpus ligt opgeslagen echter moeizaam toegankelijk als alleen de woorden als aangrijpingspunt kunnen dienen. De gebruiksmogelijkheden nemen aanzienlijk toe wanneer het corpus wordt ontsloten door het te annoteren met taalkundige informatie. Dit is ook de reden dat het Corpus Gesproken Nederlands dat momenteel wordt aangelegd niet alleen opnames en bijbehorende orthografische transcripties omvat, maar tevens van diverse annotaties wordt voorzien.¹ In dit artikel gaan we nader in op één specifiek soort annotatie, nl. de *grammaticale anno-*

tatie van een corpus (ruwweg de verrijking met woordsoortinformatie, ook wel aangeduid als *part-of-speech tagging*), die grotendeels automatisch kan worden aangebracht.

Woorden, woordvormen en lemmata

Wanneer we spreken over de woorden in een tekst (zoals in: 'Deze tekst omvat ca. 2000 woorden') of de woorden in een woordenboek (b.v. 'dat woord staat niet in Van Dale') dan nemen we gewoonlijk niet de moeite aan te duiden wat we daarmee precies bedoelen. Een uitspraak als 'sommige woorden in deze tekst komen niet voor in Van Dale' wordt door iedereen begrepen. Dit lijkt te suggereren dat de interpretatie in beide gevallen dezelfde is. Dit is niet het geval. De woorden in een tekst verschillen veelal van de woorden in een woordenboek. De ingangen of trefwoorden in een woordenboek zijn gewoonlijk *lemmata*, d.w.z. genormaliseerde grondvormen. De woorden in een tekst daarentegen zijn typisch de typografische eenheden die in een geschreven tekst door middel van spaties en/of leestekens van elkaar worden gescheiden. In het laatste geval verwijst de term *woord* naar een specifieke *woordvorm*. Verschillende vervoegingen van hetzelfde werkwoord – b.v. 'werk', 'werken', 'werkt', 'werkte', 'werkten', 'gewerkt', etc. – worden onderscheiden als woordvormen en zijn aan elkaar gerelateerd doordat zij naar één en hetzelfde lemma verwijzen. Woordvormen kunnen uiteraard ambigu zijn. Zo kan, afhankelijk

¹ Over het Corpus Gesproken Nederlands is eerder in deze rubriek een artikel verschenen (Oostdijk 2000). Voor actuele informatie zie <http://lands.let.kun.nl/cgn/home.htm>.

van de context waarin de vorm voorkomt, ‘werk’ niet alleen aan het lemma ‘werken’ worden gekoppeld, maar ook aan het lemma ‘werk’. In het eerste geval hebben we te maken met een voorkomen van het werkwoord, in het laatste met een substantief.

Wanneer we het aantal woorden in een tekst tellen, dan tellen we de *tokens*, d.w.z. het aantal voorkomens van de diverse woordvormen in een tekst.² Bij de vervaardiging van een woordfrequentielijst is de interpretatie van het woord nog weer een andere. In een frequentielijst worden de onderscheiden woordvormen (de zgn. (*word*) *types*) opgenomen die voorkomen in het bestand waarop de telling wordt gebaseerd. De lijst geeft weer met welke frequentie welke types zijn aangetroffen. In Figuur 1 is ter illustratie een fragment opgenomen uit de woordfrequentielijst die gebaseerd is op de eerste alinea van deze paragraaf.

in	13	lemma	4
een	10	te	3
de	9	werk	3
het	7	woordenboek	3
woorden	7	worden	3
van	6	...	
tekst	6	b.v.	2
niet	5	Dale	2
aan	4	...	
we	4	In	2
zijn	4	...	
geval	4	Van	2

Figuur 1. Fragment uit een woordfrequentielijst

Zoals uit Figuur 1 blijkt, is ‘in’ met 13 voorkomens het meest frequente woord. Merk op dat het gebruik van een hoofdletter leidt tot onderscheiden types (b.v. ‘in’ versus ‘In’) die elk afzonderlijk in de lijst worden vermeld, terwijl alle voorkomens van ‘werk’ op één en hetzelfde type worden afgebeeld, ongeacht of het een instantie van het werkwoord of het nomen is. Het voorkomen van ‘Van’ en ‘Dale’ als afzon-

² Strikt genomen worden ook de leestekens tot de tokens gerekend.

derlijke types is het gevolg van het feit dat er geen interpretatie van de combinatie van woorden heeft plaatsgevonden.

Tags en tagsets

Wanneer we geïnteresseerd zijn in de frequentie van voorkomen en de distributie van lexicale items of syntactische constructies, dan ligt het voor de hand hiervoor gebruik te maken van een corpus. Het zoeken op de (ruwe) tekst kent echter allerlei beperkingen. In principe kan slechts gezocht worden op letterlijke strings, waarbij het gezochte exact moet worden gespecificeerd. Het gebruik van wildcards maakt het mogelijk de zoekvraag iets ruimer te definiëren zodat enige variatie in voorkomen kan worden afgedekt, maar brengt met zich mee dat de zoekresultaten al gauw niet-relevante voorkomens gaan omvatten. Wanneer je b.v. voorkomens zoekt van het possessieve pronomen ‘zijn’, levert een zoekactie naar de letterlijke string een veelheid aan voorkomens waarvan het merendeel niet-relevant blijkt. Een zoekactie waarin alle possessieve pronomina worden gezocht, veronderstelt dat alle gezochte items worden gespecificeerd. Voor zover dit de gesloten klassen betreft, bestaat hier voornamelijk het risico dat men bepaalde items vergeet.³ In het geval van de open (productieve) woordklassen is het probleem dat het eenvoudigweg onmogelijk is alle mogelijke items vooraf te kennen.

Het zoeken in een tekst wordt sterk vereenvoudigd wanneer je kunt aangrijpen op additionele informatie die b.v. in de vorm van een grammaticale annotatie aan de tekst is toegevoegd. Aan elk token in de tekst is in dat geval een label, een zogenaamde *tag*, toegekend dat ten minste informatie bevat die betrekking heeft op de woordsoort van het desbetreffende token in de gegeven context. Vaak wordt deze vorm van annotatie aangeduid met de term

³ Dit is met name het geval wanneer het gaat om minder gangbare vormen, zoals b.v. dialectische of archaïsche vormen.

part-of-speech (POS) tagging of de Nederlandse vertaling hiervan (*woordsoorttagging* of *woordsoortverrijking*).⁴ In de meeste gevallen echter is deze aanduiding niet geheel accuraat: Niet alle tokens in een tekst zijn woorden (b.v. leestekens, cijfers) en behalve informatie over de woordsoort waartoe een woord behoort, omvat de tag ook vaak additionele semantische, syntactische en morfologische informatie die betrekking heeft op onder meer getal, geslacht, naamval en subcategorisatietype.

De verzameling van labels of tags die gebruikt wordt voor het annoteren van de tokens in een tekst wordt aangeduid met de term *tagset*. Het aantal en de aard van de tags die de verschillende tagsets onderscheiden alsmede de wijze waarop de informatie wordt gerepresenteerd, loopt sterk uiteen. Een vrij basale tagset omvat een gering aantal tags die slechts de woordsoorten op hoofdklassen onderscheiden. Woorden worden in dat geval ingedeeld als substantief, adjectief, voorzetsel, bijwoord, werkwoord, e.d. De representatie van de informatie in de vorm van een tag kan in principe

elke willekeurige vorm aannemen, maar ervaring leert dat zowel annotatoren als gebruikers van een corpus gebaat zijn bij een vorm die onmiddellijk te duiden is. Tags van de vorm ‘LID’, ‘VZ’, ‘WW’ e.d. voor resp. lidwoord, voorzetsel en werkwoord zijn derhalve te verkiezen boven b.v. numerieke aanduidingen. Het aantal tags in een tagset kan beduidend groter zijn wanneer naast het onderscheid op hoofdklassen allerlei subklassen worden aange merkt en er allerhande additionele kenmerken worden opgenomen. Zo heeft de tagset die gebruikt wordt voor het Corpus Gesproken Nederlands 316 tags.⁵ Naarmate de tagset omvangrijker wordt en de informatie diverser, wordt het van belang de tags goed te structureren. Een veel voorkomende vorm van tags is die waarbij er twee niveaus worden onderscheiden. Op het eerste niveau worden de hoofdklassen aangeduid. Aan elk van deze hoofdklassen kan op het tweede niveau additionele informatie worden toegevoegd in de vorm van één of meer attributen. Voorbeelden van dergelijke tags zijn te zien in Figuur 2.

De	LID(bep,stan,rest) SPEC(vreemd) VNW(pers,pron,dial)
meeste	VNW(onbep,grad,stan,prenom,met-e,agr,sup) VNW(onbep,grad,stan,nom,met-e,zonder-n,sup)
werknemers	N(soort,mv,basis)
in	VZ(init) SPEC(vreemd) VZ(fin) WW(pv,tgw,ev)
de	LID(bep,stan,rest) SPEC(vreemd) VNW(pers,pron,dial)
branche	N(soort,ev,basis,zijd,stan)
zijn	WW(pv,tgw,mv) N(soort,ev,basis,onz,stan) VNW(bez,det,stan,vol,3,ev,prenom,zonder,agr) WW(Inf,nom,zonder,zonder-n) WW(Inf,prenom,zonder) WW(Inf,vrij,zonder)
weer	BW() N(soort,ev,basis,onz,stan) N(soort,ev,basis,zijd,stan) WW(pv,tgw,ev)
aan	VZ(init) VZ(fin)
het	LID(bep,stan,evon) VNW(pers,pron,obl,nadr,3p,mv)
werk	N(soort,ev,basis,onz,stan) WW(pv,tgw,ev)
.	LET()

Figuur 2. Een getagde zin (uit het Corpus Gesproken Nederlands) waarbij voor elk token naast de juiste tag alle mogelijke alternatieven zijn aangegeven⁶

4 Andere aanduidingen zijn o.a. ‘morfo-syntactische annotatie’ en ‘syntactische woordsoorttagging’.

5 Een beschrijving van de CGN-tagset wordt gegeven in Van Eynde (2000).

6 Een verklaring van de gebruikte afkortingen is te vinden in de Appendix.

Dergelijke gestructureerde tags hebben een aantal voordelen: Ze bieden de mogelijkheid bij de verschillende woordsoorten precies die informatie aan te duiden die relevant is. De compositionaliteit van de tags zorgt ervoor dat elk stukje informatie optimaal toegankelijk is. In situaties waar voor een bepaalde toepassing attributen niet van belang zijn, kunnen deze eenvoudig ondergespecificeerd of zelfs geheel weggelaten worden. Tot slot, het vergelijken van tagsets en ook het afbeelden van de ene tagset op de andere wordt vereenvoudigd. Dit laatste is met name van belang voor gebruikers die, bij afwezigheid van een standaard, geconfronteerd worden met corpora die van verschillende tagsets gebruik maken.⁷

'Tokenisation'

Voordat tot het feitelijk taggen van tekst kan worden overgegaan moet eerst worden vastgesteld wat de te taggen tokens zijn die in die tekst voorkomen. De belangrijkste bewerking tijdens dit tokenisationproces is het opsplitsen van de lopende tekst in afzonderlijke tokens. Op het eerste gezicht lijkt dit misschien triviaal en tot op zekere hoogte is dat ook zo. Het merendeel van de tokens in een tekst zijn immers woorden die zijn afgebakend door middel van spaties. Daarnaast kunnen veel leestekens eenvoudig worden gescheiden van de woorden waar zij onmiddellijk aan voorafgaan of waarop zij direct volgen. Er zijn echter ook een aantal situaties waar de identificatie van tokens minder eenvoudig is. Bij clitica (zoals 'da's'), elliptische vormen (b.v. 'z'n'), afkortingen, getallen, scheidbare woorden (b.v. 'bellen ... op'), meewoordexpressies (waaronder eigennamen, maar ook voorkomens als 'ad hoc' en 'ten aan-

zien van'), e.d. is additionele informatie nodig om vast te kunnen stellen of afsplitsing van bepaalde delen gewenst of noodzakelijk is, of dat verschillende delen juist bij elkaar gevoegd moeten worden. Daarbij kan in sommige gevallen de context uitsluitel geven; in andere gevallen zal het lexicon moeten uitmaken of iets als zelfstandig token moet worden herkend.

Naast het afgrenzen van de tokens in een tekst kan het tokenisationproces nog een aantal andere bewerkingen omvatten, waarbij onder meer markupsymbolen worden verwijderd en het gebruik van hoofdletters wordt geïnterpreteerd als zijnde lexicaal bepaald of contextafhankelijk.

Tagging

Is eenmaal bekend wat de afzonderlijke tokens in een tekst zijn, dan wordt per token vastgesteld welke tags van toepassing zouden kunnen zijn. Dit gebeurt aan de hand van een lexicon, al dan niet in combinatie met een programma voor morfologische analyse.⁸ Voor ieder token moet in deze fase tenminste één mogelijke tag kunnen worden vastgesteld. In het ideale geval is de dekkingsgraad van het lexicon zodanig dat voor alle voorkomende types exact de juiste verzameling tags wordt gevonden. In de praktijk is dat meestal niet het geval. Er zijn altijd typen die niet in het lexicon voorkomen, zoals nieuwe woorden in de taal (waaronder ook veel eigennamen en samenstellingen), maar ook vreemdtaalige woorden en fout gespelde woorden. In deze gevallen wordt gebruik gemaakt van een aantal heuristieken die alsnog proberen vast te stellen wat de mogelijke tags voor het token zijn, op basis van heel uiteenlopende aanwijzingen zoals hoofdlettergebruik ('Pholips'), uitgangen ('veelvoudigste'), woordpatronen ('gebobuleerd') of bijzondere tekens

⁷ Hoewel een standaard voor de annotatie van corpora tot op heden ontbreekt, zijn er wel richtlijnen beschikbaar in de vorm van de EAGLES guidelines (1996), waarin onder andere in kaart gebracht wordt welke subclassificaties voor de verschillende talen van toepassing zijn.

⁸ Een afzonderlijke morfologische analyse is te prefereren bij morfologisch rijke talen, maar ook wanneer men tevens geïnteresseerd is in het lemma van een gegeven token.

(‘n.oostdijk@let.kun.nl’). Behalve het ontbreken van types in het lexicon kan het ook voorkomen dat de set van mogelijke tags voor een type onvolledig is. Beide hebben uiteindelijk een nadelig effect op het eindresultaat.

Nadat per token de verzameling van mogelijke tags is vastgesteld, wordt vervolgens voor elk token bepaald welk van deze tags in de huidige context de voorkeur geniet (in Figuur 2 zijn dit de vetgedrukte tags). Over het algemeen (en ook bij het CGN project) wordt hiervoor gebruik gemaakt van een probabilistische benadering, met name vanwege het feit dat de ontwikkeling van een probabilistische tagger een relatief geringe inspanning vergt in vergelijking met de ontwikkeling van een regelgebaseerde tagger, terwijl de resultaten alleszins acceptabel zijn.⁹ We beschrijven daarom als eerste het taggingproces zoals dat verloopt in geval er gebruik gemaakt wordt van een probabilistische benadering.

Een probabilistische tagger bepaalt de waarschijnlijkheid van elke mogelijke tag aan de hand van frequentie- en distributie-informatie. In het lexicon kan al informatie bevat zijn over het voorkomen en de distributie van token-tag-combinaties. Daarnaast kan gebruik worden gemaakt van informatie over de waarschijnlijkheid van een tag gegeven een specifieke context. Beide soorten informatie worden over het algemeen afgeleid uit eerder geannoteerd materiaal, en de betrouwbaarheid ervan is afhankelijk van de hoeveelheid en de kwaliteit van de data waarop zij is gebaseerd. De nauwkeurigheid waarmee een probabilistische tagger de juiste tags aan de tokens in een tekst toekent bedraagt gewoonlijk zo’n 95-97%. Daarbij speelt onder meer de complexiteit van de tagset een rol: naarmate het aantal subclassificaties dat wordt onderscheiden groter is (‘de tagset een hogere granulariteit heeft’), en ook de

ambiguïteit ten aanzien van de toe te kennen tags per token toeneemt, zal de nauwkeurigheid afnemen. Een andere factor die van invloed is op de nauwkeurigheid, is het feit dat de context bij het bepalen van de waarschijnlijkheid van een tag om computationele redenen vaak beperkt blijft tot twee à drie tokens links resp. rechts van het huidige token. Dit heeft met name een nadelig effect in die situaties waar afhankelijkheidsrelaties en verbanden zich over grotere afstanden uitstrekken. Kijken we naar de meer gangbare tagsets dan zien we dat deze voornamelijk tags omvatten die zich baseren op onderscheiden die eenvoudig te maken zijn op basis van de lexicale vorm (b.v. comparatief, superlatief) of de directe context (b.v. infinitief, tegenwoordige tijd). Tagsets waarin daarnaast onderscheiden worden aangeduid waarvoor een diepergaande analyse nodig is, zoals bijvoorbeeld de transitiviteit van het werkwoord in een gegeven context, zijn daarentegen uitzonderlijk.

In plaats van gebruik te maken van een probabilistische benadering kan gekozen worden voor een regelgebaseerde benadering. Hierbij wordt een set van context-gevoelige regels opgesteld die beschrijft welke tag in een gegeven context aan een token moet worden toegekend. Een belangrijk verschil met de probabilistische benadering is dat het toewijzen van een tag gebeurt op basis van absolute aanwijzing of uitsluiting i.p.v. een weging van waarschijnlijkheden. Hoewel dergelijke regels automatisch kunnen worden afgeleid uit reeds geannoteerd materiaal, blijkt deze benadering met name succesvol wanneer de regels handmatig worden opgesteld. De nauwkeurigheid kan in dat geval oplopen tot boven de 99%. Zo wordt voor de ENGCG tagger een percentage van 99,7% gerapporteerd (Karlsson e.a. (red.) 1995:281).¹⁰

⁹ Daarbij komt nog dat de interesse van de taalkundige zich bij voorkeur richt op zaken waarvoor verdergaande taalkundige inzichten nodig zijn. De taggingtaak wordt door velen als taalkundig weinig uitdagend gezien.

¹⁰ Hierbij moet worden opgemerkt dat in 4% van de getagde tokens de tagger een ambigu resultaat oplevert waarbij aan een token meer dan één tag wordt toegekend waaronder in ieder geval de juiste in de gegeven context.

Controle en redactie

Het taggingproces kan in principe volledig automatisch verlopen, zonder enigerlei tussenkomst van de mens. Afhankelijk van de beoogde toepassing waarvoor men de getagde tekst wil gebruiken en de eisen die dit stelt aan de kwaliteit van de tagging, kan besloten worden de output te accepteren zoals die is of over te gaan tot het (handmatig) controleren en waar nodig corrigeren van de door de tagger toegekende tags. De controleur/redacteur kan hierbij zijn voordeel doen met een opzet waarbij op zijn scherm de tekst en de output worden getoond en er enkel actie van hem wordt gevraagd wanneer een toegekende tag fout wordt bevonden. Bij voorkeur worden de mogelijke alternatieve tags via een op te roepen menu aangeboden zodat de controleur/redacteur zich kan beperken tot de selectie van de juiste tag. Dit komt de snelheid ten goede en voorkomt onnodige fouten die maar al te snel optreden wanneer van de controleur/redacteur verwacht wordt de juiste tag zelf in te voeren.¹¹

Hoewel het redigeren van taggeroutput wordt gedaan om tot een beter eindresultaat te komen, wil dit niet zeggen dat de tagging uiteindelijk gegarandeerd foutloos is. Wanneer wordt overgegaan tot wijziging van een tag, is dit niet noodzakelijkerwijs een verbetering. Een bijkomend nadeel is dat langs deze weg gemakkelijk inconsistenties worden geïntroduceerd.

Afsluitende opmerkingen

Getagde corpora vinden hun onmiddellijke toepassing in exploratief taalkundig en lexicografisch onderzoek. Daarnaast zijn zij onmisbaar voor de (verdere) ontwikkeling van taaltechnologische tools zoals spellingcontroleprogramma's. Behalve dat taggers gebruikt worden om

corpora te annoteren (waarbij het getagde corpus als eindresultaat wordt gezien), worden ze veelvuldig ingezet als component van een groter geheel, waarbij de grammaticale annotatie slechts als tussenresultaat geldt en ertoe dient de verdere bewerking te vereenvoudigen.

Voor wie meer wil weten over tagging, tags-ets en zaken die daarmee verband houden, verwijzen we naar het boek onder redactie van Hans van Halteren (1999) dat geheel aan deze onderwerpen is gewijd.

Nelleke Oostdijk en Hans van Halteren

KU Nijmegen, Afd. Taal en Spraak
N.Oostdijk@let.kun.nl
hvh@let.kun.nl

Bibliografie

- EAGLES guidelines (1996).** *Expert Advisory Group on Language Engineering Standards. Recommendations for the Morphosyntactic Annotation of Corpora.* EAGLES Document EAG-TCWG-MAC/R.
- Halteren, H. van (red.) (1999).** *Syntactic Word-class Tagging.* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Karlsson, F., A. Voutilainen, J. Heikkilä en A. Anttila (red.) (1995).** *Constraint Grammar. A Language-Independent System for Parsing Unrestricted Text.* Berlijn – New York: Mouton de Gruyter.
- Oostdijk, N. (2000).** Het Corpus Gesproken Nederlands. *Nederlandse Taalkunde* 5, 280-284.
- Van Eynde, F. (2000).** *Part-of-Speech Tagging en Lemmatisering.*
http://lands.let.kun.nl/cgn/pub_00.htm

¹¹ Het betreft hier uiteenlopende fouten, variërend van eenvoudige typfouten tot het gebruik van niet-bestaande tags.

Appendix: Verklaring van de in Figuur 2 gebruikte afkortingen

LID	lidwoord	VZ	voorzetsel
SPEC	speciaal	WW	werkwoord
VNW	voornaamwoord	BW	bijwoord
N	zelfstandig naamwoord	LET	leesteken
bep	bepaald	init	initieel: voorzetsel
stan	standaard	fin	finaal: achterzetsel
rest	rest	pv	persoonsvorm
vreemd	vreemdtalig woord	tgw	tegenwoordige tijd
pers	persoonlijk	ev	enkelvoud
pron	pronomen	zijd	zijdig
dial	dialectisch	onz	onzijdig
onbep	onbepaald	bez	bezittelijk
grad	gradeerbaar	det	determiner
prenom	prenominaal gebruikt	vol	volledige vorm
met-e	vervoegd met <i>-e</i>	3	derde persoon
agr	agreement	zonder	niet vervoegd met <i>-e</i>
sup	superlatief	inf	infinitief
nom	nominaal gebruikt	vrij	vrij gebruikt
zonder-n	niet vervoegd met <i>-n</i>	evon	enkelvoud onzijdig
soort	soortnaam	obl	oblique: datief/accusatief
mv	meervoud	nadr	nadrukkelijk
basis	basisvorm	3p	derde persoon

Boekbeoordelingen

Ronny Boogaart, *Aspect and Temporal Ordering. A Contrastive Analysis of Dutch and English*. Den Haag: Holland Academic Graphics, 1999.

Het probleem

Gegeven: twee opeenvolgende zinnen in een tekst, syntactisch onafhankelijk of onderschik-kend verbonden; wat bepaalt de interpretatie van de temporele samenhang tussen de situaties die beide zinnen uitdrukken? Dat is de probleemstelling die Ronny Boogaart (RB) behandelt in het proefschrift *Aspect and Temporal Ordering. A Contrastive Analysis of Dutch and English*, waarop hij in september 1999 aan de VU is gepromoveerd. RB spitst dit probleem toe op zinnen met het werkwoord in de ovt.

De interpretatie van de temporele ordening van twee situaties, uitgedrukt door opeenvolgende zinnen in de ovt, vertoont verschillende patronen. De situaties kunnen achtereenvolgens plaatsvinden, hetzij in de volgorde waarin ze gepresenteerd worden, hetzij in de daaraan tegengestelde volgorde. Een andere mogelijkheid is dat het tijdsbestek van de ene gebeurtenis dat van de andere gebeurtenis insluit. Het doel van RB's onderzoek is te bepalen in welke mate dit soort patronen bepaald worden door de syntactische en semantische informatie die de betreffende zinnen bevatten, met name de werkwoordsvormen in de zinnen, en in welke mate de interpretatie van temporele ordening berust op pragmatische gevolgtrekking. RB benadert dit probleem contrastief: door het Engels en het Nederlands te vergelijken op het punt van temporele ordening moeten de bijzondere kenmerken van elk van deze twee talen voor deze parameter duidelijk worden.

Een meer specifieke probleemstelling bij RB's onderzoek is in dit verband hoe verschillen in temporele ordening tussen het Engels en het Nederlands verklaard kunnen worden.

De verklaring

RB probeert in zijn boek minutieus te bepalen welke factoren een verklaring kunnen bieden voor de verschillende temporele ordeningspatronen. Omdat hij zich bij zijn onderzoek beperkt tot zinnen in de ovt, verschaft de werkwoordstijd geen informatie over de onderlinge ordening van de betrokken situaties. De lexica-le categorie Aktionsart speelt bij de onderzochte temporele ordeningsfeiten alleen indirect een rol, namelijk voor zover er een bepaalde wisselwerking bestaat tussen Aktionsart en de grammaticale categorie aspect. Het is deze laatste notie die volgens RB van direct belang is voor de interpretatie van temporele ordening.

In de visie van RB hebben werkwoordstijden naast een deiktisch-temporele waarde ook een aspectuele waarde (p.9), ongeacht de aanwezigheid van een specifieke vormelijke markering van die aspectuele waarde. RB beperkt de categorie aspect tot de tweeledige onderscheiding perfectief en imperfectief, een onderscheiding die voor RB niet zonder meer samenvalt met het onderscheid tussen 'voltooid' en 'voortdurend'. 'Voltooid' en 'voortdurend' maken hoogstens deel uit van de interpretatie van werkwoordsvormen als gevolg van een wisselwerking tussen hun aspectuele betekenis enerzijds en de Aktionsart en het teksttype anderzijds (p.10/11).

De ovt is in het Engels en in het Nederlands ongemarkeerd voor aspect en laat zowel perfec-

tieve als imperfectieve lezingen toe. Voor een verklaring van temporele ordening moeten we dus weten onder welke omstandigheden we een perfectieve dan wel een imperfectieve lezing krijgen (p.20). Een belangrijk gegeven daarbij is dat de gevallen waarin in het Engels sprake is van een ondubbelzinnige perfectieve of imperfectieve interpretatie, niet dezelfde zijn als de gevallen waarin dat voor het Nederlands geldt.

In RB's argumentatie speelt het mechanisme grammaticalisering van nul een centrale rol: een gemarkeerde vorm beïnvloedt de interpretatie van een ongemarkeerde vorm. Als een expliciet uitdrukkingmiddel voor een bepaalde betekenis beschikbaar is, dan gebruikt een coöperatieve taalgebruiker dat ook. Van de ongemarkeerde vorm mag de hoorder daarom aannemen dat de spreker niet de betekenis van de gemarkeerde vorm bedoelt. Zo kan de aanwezigheid van een perfectief of imperfectief gemarkeerde vorm ertoe leiden dat de aspectueel ongemarkeerde ovt-vorm alleen de lezing krijgt tegengesteld aan die van de gemarkeerde vorm.

Dit mechanisme werkt alleen voor zover het gebruik van een aspectueel gemarkeerde vorm verplicht is; alleen dan krijgt de ongemarkeerde vorm automatisch de tegenovergestelde lezing. Deze verplichting bestaat volgens RB in het Nederlands en het Engels alleen in samenhang met een bepaalde Aktionsart of een bepaald teksttype. In samenhang met deze variabelen kan de factor aspect de verschillen in temporele ordening tussen het Nederlands en het Engels verklaren.

Opbouw van het boek

Het bovenstaande is voornamelijk gebaseerd op het inleidende eerste hoofdstuk van RB's boek, dat de feiten presenteert waarmee hij zich bezig houdt, de basisbegrippen introduceert van zijn analyse, en daarvan een samenvatting geeft. Afgezien van dit inleidende hoofdstuk bestaat het boek uit twee delen, respectievelijk getiteld

'Tense, aspectuality, and temporal ordering' en 'Aspect in Dutch and English'.

Het eerste deel houdt zich uitvoerig bezig met analyses in de vakliteratuur van temporele ordening in termen van de categorieën tempus en aspect. In hoofdstuk 2 argumenteert RB tegen analyses van temporele ordening in termen van werkwoordstijden, in hoofdstuk 3 tegen analyses in termen van Aktionsart. De uitkomst van deze twee hoofdstukken is dat aspect de relevante notie is voor de analyse van de te verklaren verschijnselen. In hoofdstuk 3 gaat RB ook in op de wisselwerking tussen aspect en pragmatische beperkingen, voortvloeiend uit het al genoemde onderscheid tussen narratieve en non-narratieve teksten, en uit kennis van de wereld.

Het tweede deel behandelt de rol van het onderscheid tussen perfectief en imperfectief aspect in de grammatica van het Engels en van het Nederlands. RB behandelt perfectief en imperfectief aspect als universele semantische categorieën, los van taalspecifieke vormcategorieën, en probeert na te gaan hoe en in hoeverre er in het Engels en het Nederlands met deze semantische categorieën vormverschijnselen correleren. Een belangrijke rol daarbij speelt het principe van de nul-grammaticalisering: de ovt-vormen, op zich ongemarkeerd voor aspect, kunnen perfectieve of imperfectieve interpretaties opgelegd krijgen door de aanwezigheid van vormcategorieën die wel gemarkeerd zijn voor aspect.

In hoofdstuk 4 behandelt RB de relatie tussen perfectief aspect en de vormcategorie perfectum. Zijn conclusie is dat in het Nederlands het perfectum in non-narratieve teksten het semantische domein van het perfectieve verleden dekt, en dat het Engelse perfectum hieraan geen uitdrukking kan geven. In hoofdstuk 5 gaat RB na in hoeverre het semantische domein van het imperfectieve verleden gedekt wordt door de Engelse progressive form en door progressive-achtige constructies in het Nederlands. Zijn conclusie is dat in het Engels de

progressive-constructie verplicht is voor het imperfectieve verleden bij telische situaties en bij een bepaald type toestanden; in het Nederlands zijn progressive-achtige constructies vrijwel nooit verplicht. In hoofdstuk 6 behandelt hij het effect van de in hoofdstuk 4 en 5 vastgestelde feiten voor de interpretatie van ovt-vormen volgens het principe van de nul-grammaticalisering. Hoofdstuk 7 vormt de afsluiting van het boek, en bevat een aantal overwegingen bij de eerder bereikte conclusies.

Evaluerende opmerkingen

RB besteedt tamelijk veel aandacht aan de weerlegging van eerdere benaderingen van het probleem van interclausale temporele ordening. Zo is hoofdstuk 2 helemaal gewijd aan een kritische bespreking van benaderingen die uitgaan van de categorie tempus. In hoofdstuk 3 besteedt hij veel aandacht aan benaderingen die een belangrijke rol toekennen aan Aktionsart. Hoewel deze kritische beschouwingen tegelijkertijd een aanloop vormen voor de uiteenzetting van RB's eigen benadering, had een beknoptere behandeling wellicht kunnen volstaan. Zodoende zou er ruimte vrij zijn gekomen die besteed had kunnen worden aan een meer gedetailleerde uitwerking en onderbouwing van RB's eigen analyse. Die is op een aantal punten namelijk veel minder gedetailleerd dan de kritische behandeling van de verworpen benaderingen.

Zo doen zich allerlei vragen voor met betrekking tot RB's gebruik van de aspectuele begrippen 'perfectief' en 'imperfectief', die zo'n centrale rol spelen in zijn verantwoording van de temporele ordeningsverschijnselen. RB noemt deze noties bij hun introductie nadrukkelijk grammaticaal (p.8), en zegt aan te nemen dat werkwoordstijden naast een temporele waarde een aspectuele waarde hebben (p.9). Tegelijkertijd meldt hij in het voorbijgaan dat het Engels en het Nederlands grammaticaal aspect niet systematisch markeren (p.9). Later

in het boek (p.207) omschrijft hij zijn benadering als een onderzoek naar de mate waarin perfectief en imperfectief aspect, opgevat als universele semantische categorieën, linguïstisch gecodeerd zijn in het Nederlands en het Engels. Daarbij oppert hij de mogelijkheid dat deze categorieën wellicht geen grammaticale categorieën zijn "in a very strict sense of that term". Hij meent desondanks dat zijn benadering gerechtvaardigd is, omdat de temporele ordeningsverschijnselen een samenhangende verklaring kunnen krijgen in termen van perfectief en imperfectief aspect.

Dit alles roept de vraag op naar de status van de door RB gehanteerde noties 'perfectief' en 'imperfectief', en aansluitend daarbij vragen als Wat is voor RB een grammaticale categorie?, Hoe kan grammaticaal aspect een universele semantische categorie zijn?, enzovoort. Bij de hiervoor aangehaalde zinsnede op p.207 verwijst RB in noot 2 (te) kort naar een uiterst relevante passage uit Barentsen (1984). Barentsen wijst daar op een bepaalde ambiguïteit die vaak eigen is aan termen als perfectief en imperfectief aspect. Enerzijds verwijzen zij naar inhoudelijke categorieën die op de een of andere manier in taal tot uitdrukking kunnen worden gebracht, RB's universele semantische categorieën; anderzijds gaat het om semantische onderscheidingen, gerelateerd aan bepaalde systematische vormverschillen in een specifieke taal: wat ik zou noemen grammaticale categorieën.

De semantische onderscheidingen die samenhangen met grammaticale categorieën, worden primair gedefinieerd op basis van systematische vormonderscheidingen in een bepaalde taal. Bij de algemene inhoudelijke categorieën gaat het volgens Barentsen om de vraag welke middelen een taal heeft om bepaalde interpretatieve onderscheidingen uit te drukken. Het verband tussen beide typen onderscheidingen is, dat de algemene inhoudelijke categorieën opgesteld worden op basis van het feit dat de semantische noties die in verschillende talen een rol spelen bij de taalspecifieke

Boekbeoordelingen

vormcategorieën een zekere overeenkomst vertonen.

Bedoelde terminologische meerduidigheid leidt ertoe dat overeenkomstige termen worden gebruikt voor categorieën van verschillende talen. Dit bergt volgens Barentsen het gevaar in zich dat te gemakkelijk wordt aangenomen dat het om grotendeels identieke verschijnselen gaat. Juist bij het vergelijken van verschijnselen uit verschillende talen moet men zich sterk bewust blijven van het feit dat de gebruikte termen meestal maar een zeer globale indicatie geven van datgene waar het bij de verschillende categorieën om gaat.

Mijn indruk is dat perfectief en imperfectief aspect bij RB betrekking hebben op interpretatieve onderscheidingen, niet op semantische noties die systematisch samenhangen met vormverschillen. Volgens hem kan de ovt in het Nederlands (en het Engels) zowel een perfectieve als een imperfectieve lezing krijgen. Deze kunnen moeilijk als semantische varianten van een overkoepelende invariante betekenisnotie worden gezien. De Nederlandse vormcategorie perfectum kan volgens RB naast een inhoudelijke perfectumlezing ook een interpretatie krijgen als de uitdrukking van een perfectief verleden. Deze verschillende lezingen ontstaan in wisselwerking met contextuele factoren. In RB's analyse is in het Nederlands het gebruik van het perfectum verplicht voor het uitdrukken van een perfectief verleden in non-narratieve teksten. Ook hier ligt herleiding tot een overkoepelende invariante betekenisnotie niet voor de hand.

Bij de analyse van deze perfectumlezingen rijzen nog meer vragen. RB's analyse berust op een als universeel geponeerde historische ontwikkeling van de betekenis van het perfectum (p.135). Volgens die ontwikkelingstheorie zou die betekenis aanvankelijk resultaatief zijn, en via een perfectumbetekenis en een perfectief preteritale betekenis uiteindelijk uitmonden in een zuivere preteritumbetekenis. Een argumentatie die laat zien dat deze betekenisont-

wikkeling feitelijk relevant is voor het Nederlandse perfectum, ontbreekt.

Een ander punt waarover vragen rijzen, is het verschil tussen narratieve en niet-narratieve teksten, dat in RB's analyse bepalend is voor de interpretatiemogelijkheden van het Nederlandse perfectum. Volgens RB is de definiërende eigenschap van narratieve teksten, dat het spreekmoment tussen haakjes geplaatst is. De situaties, gepresenteerd door de opeenvolgende uitingen van een narratieve tekst, zijn niet onafhankelijk van elkaar met het spreekmoment verbonden, maar hangen op een zinvolle wijze met elkaar samen (p.158). Een operationalisering van het onderscheid ontbreekt. Hoe bepaal je nu of je bij een reeks uitingen wel of niet met een narratieve tekst te maken hebt? En wat moeten we aan met de circulaire karakterisering van de narratieve zin (45)a. Hij is weggegaan en later weer teruggekomen (p. 158) als "it has a non-narrative flavour to it" (p.159)? Bij dit alles speelt de algemeen gangbare deiktisch-temporele opvatting van de ovt en andere werkwoordstijden een belangrijke rol. Deze theorie, die in het hele boek een prominente rol speelt, heeft niet alleen problemen met de analyse van het episch preteritum, maar ook met allerlei andere non-temporele gebruikswijzen vande ovt en andere werkwoordstijden.

Afrondend kunnen we zeggen dat RB een boeiend boek heeft afgeleverd over een boeiende, maar ingewikkelde materie. De vasthoudendheid waarmee hij minutieus en systematisch de verschillende factoren behandelt die relevant zouden kunnen zijn voor zijn probleemstelling, roept bewondering op. Zijn boek biedt talloze aanknopingspunten voor verder onderzoek. De theoretische en empirische onderbouwing van zijn eigen analyse laat echter op niet onbelangrijke punten te wensen over.

Sies de Haan

Bibliografie

- Barentsen, A. (1985).** *'Tijd', 'aspect' en de conjunctie poka. Over betekenis en gebruik van enkele vormen in het moderne Russisch.* Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Comrie, B. (1976).** *Aspect.* Cambridge: Cambridge University Press.

Nicoline van der Sijs, *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld.* Dissertatie Leiden 2001, 1164 pp. Handelditie: *Chronologisch Woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen.* Amsterdam: Veen, 2001. 1164 blz. ISBN 90 204 2045 3. f 125,-.

Op 20 november 2001 promoveerde Nicoline van der Sijs (verder vdS) in Leiden op een proefschrift waarvan tegelijkertijd een handelditie verscheen. Voor vdS is het zeker geen eerste proeve van bekwaamheid: eerder schreef zij een indrukwekkende studie *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands* (1996), en zij is co-auteur, samen met Van Veen, van het *Etymologisch woordenboek (EWB)* (1997³). Zij was dus al een expert op het gebied van de herkomst van de Nederlandse woordenschat, toen ze aan dit nieuwe project begon: de inrichting van een database van ruim 18.000 woorden, met hun vroegste vindplaats en herkomst, met als uitgangspunt onze huidige woordenschat. De 'hypothese' die aan deze studie ten grondslag ligt, is dat er nieuwe inzichten in de opbouw en ontwikkeling van de Nederlandse woordenschat worden verkregen, als de woorden van een welomschreven woordbestand worden gegroepeerd naar ouderdom, (huidige) betekenis en herkomst (p. 25). Voor toetsing van deze hypothese is invoering in een database noodzakelijk van trefwoord, betekenis, datering en herkomst, zodat vervolgens allerlei relaties tussen woorden kunnen worden gelegd. In het digitale tijdperk kan op deze

manier het woordbestand niet alleen alfabetisch, maar ook chronologisch en thematisch gepresenteerd worden.

In het tweede deel van haar boek gaat dan ook aan een 'Alfabetisch woordregister' (p. 859-1127), waarin per woord wordt vermeld wanneer het voor het eerst in de gegeven betekenis is aangetroffen, een 'Chronologische lijst van woorden en taalfeiten' (p. 585-857) vooraf. Daarin worden woorden in chronologische volgorde gezet, van *wad* 'doorwaardbare plaats' uit 107 (opgetekend door Tacitus) tot *weblog* 'digitaal dagboek met korte recensies van bezochte websites' uit 2000 (opgetekend door Ewoud Sanders), met onderaan steeds een lijst met de belangrijkste feiten en gebeurtenissen binnen de Nederlandse taal (bijvoorbeeld de verschijning van de *Twe-spraack*), feiten op het gebied van taalcontact (bijvoorbeeld de val van Antwerpen), en relevante historische gebeurtenissen, zoals de Leerplichtwet voor kinderen van 7 tot 12 jaar in 1900. Dit deel binnen haar boek is daarmee het eerste chronologische woordenboek van het Nederlands, en waarschijnlijk niet alleen voor ons taalgebied uniek. Bij de datering is voortgebouwd op het *EWB*, en is vdS bijgestaan door een team medewerkers.

Het eerste deel bestaat uit vijf hoofdstukken. In hoofdstuk 1 wordt vooral verantwoording afgelegd: niet alleen wordt de centrale hypothese voorbereid, maar vooral worden problemen die men bij dateren tegenkomt behandeld, en de keuzes en methodes verdedigd die bij de inrichting van de etymologische database een rol hebben gespeeld. Het gaat vdS uitdrukkelijk om een proefopstelling. Het materiaal moest omvangrijk genoeg zijn om inzicht te geven in de ontwikkeling van de Nederlandse woordenschat, maar ook beheersbaar blijven. Daarom heeft ze vooral ongelede woorden opgenomen, die bovendien algemeen gebruikelijk zijn.

Hoofdstuk 2 behandelt de vraag wat de oudste bronnen voor het Nederlands zijn en welke woorden, ouder dan 1200, op basis van

deze oudste bronnen gedateerd kunnen worden. Voor deze periode moet ook gebruik gemaakt worden van indirecte bronnen, zoals Latijnse of Frankische, en plaatsnamen.

Hoofdstuk 3 gaat over de herkomst van de Nederlandse woorden, waarbij erfwoorden wel even worden genoemd, maar verder alle aandacht uitgaat naar nieuwvorming en ontleening aan andere talen, als de belangrijkste bronnen voor nieuwe woorden. Behalve de gelede inheemse woorden (zie hierna) en de leenwoorden, komen ook de afleidingen van leenwoorden en de letter- en lettergreepwoorden kort aan bod.

Een thematische ordening biedt hoofdstuk 4, waarin alle woorden rond een bepaald begrip bijeengezet zijn. VdS onderscheidt achttien thema's, zoals Aardrijk, Planten- en Dierenrijk, Religie, Sociale leven, Sport en spel, Handel en Muziek, en heeft daarnaast een aparte categorie Functiewoorden, en Tussenwerpsels (*à propos, joechei*).

In een kort hoofdstuk 5 'Besluit' geeft vdS na een samenvatting van de voorgaande hoofdstukken, als resultaat van haar studie dat haar hypothese bevestigd is: "er kunnen inderdaad nieuwe inzichten worden verkregen in de opbouw en ontwikkeling van de Nederlandse woordenschat als de woorden op verschillende manieren worden gegroepeerd" (561). Door de mogelijkheid woorden op verschillende manieren te groeperen (datering, herkomst, onomasiologisch) kunnen allerlei grote lijnen zichtbaar worden, zoals de herkomst en ouderdom van woorden binnen een bepaald woordveld, de 'leveranciers' van leenwoorden en de terreinen waarop woorden zijn ontleend.

Dergelijke inzichten kunnen allereerst gebruikt worden binnen het etymologisch onderzoek: de kwaliteit van etymologieën kan erdoor verhoogd worden. Eén voorbeeld: *biatlon, decatlon* en *triatlon* noemt vdS, anders dan in het *EWB*, geen vormingen met behulp van Griekse elementen, maar ontleeningen aan het Engels, onder andere omdat in de twintigste

eeuw bijna alle sportwoorden uit het Engels blijken te komen. Maar haar studie nodigt ook uit tot vervolgonderzoek. In dat verband schetst vdS haar toekomstideaal: een etymologisch bestand dat per trefwoord naast de door haar al geleverde gegevens, ook informatie bevat over onder andere datering in de brontaal (bij leenwoorden), de zaakgeschiedenis en Nederlandse dialectvarianten.

Voorzichtig veronderstelt vdS dat ook andere taalkundigen misschien hun voordeel kunnen doen met het gepresenteerde onderzoek, en ook daar hoort een ideaal bij: de datering in een database van "de gehele Nederlandse woordenschat, ook alle afleidingen, samenstellingen, dialectwoorden en verdwenen woorden" (p. 563). Als vervolgonderzoeken buiten het strikte terrein van de etymologie denkt ze dan allereerst aan morfologisch onderzoek, maar ook aan onderzoek naar betekenisveranderingen.

Al met al is duidelijk, dat vdS dit keer niet alleen een leesbaar en toegankelijk boek wilde schrijven voor een breed publiek, maar ook vakgenoten wilde bedienen, etymologen en taalkundigen.

Bij de selectie van haar materiaal heeft dit tweeledig doel zeker een rol gespeeld. Het bestand is allereerst samengesteld op basis van bestaande woordenboeken, met als uitgangspunt de tweede druk van het al genoemde *EWB* (1997), dat op zijn beurt gebaseerd is op de twaalfde druk van de *Grote Van Dale* (1992). Van de ruim 30.500 woorden in het *EWB* zijn er echter ongeveer 14.350 geschrapt, vooral vaktaalwoorden en vreemde woorden die een gemiddelde taalgebruiker van nu niet kent, en die in de *GVD* terecht waren gekomen via het *WNT*. Toegevoegd zijn ruim 1700 woorden, waaronder functiewoorden en tussenwerpsels, die zelden in een etymologisch woordenboek worden behandeld, en nu van een datering zijn voorzien. Daarnaast bijvoorbeeld "namen van zoogdieren zoals *gordeldier, mensaap*", of woorden "die kenmerkend zijn voor de maatschappij van na de Tweede Wereldoorlog" (*provo*), of

recente woorden “waarvan ik meen dat het blijvertjes kunnen zijn” (*stalker*) (p. 33). Deze aanvullende selectie maakt een wat rommelige indruk, die willekeuriger wordt naarmate we meer in het heden belanden. De gemeenschappelijke noemer lijkt te zijn “woorden die ik voor mijn betoog nodig had” (p. 33).

Principiëler is de keus met betrekking tot gelede woorden. Binnen de etymologie is het gebruikelijk, alleen ongelede woorden op te nemen, en ook vdS kiest daar in principe voor. Daarnaast heeft ze evenwel ondoorzichtige gelede woorden (*kinkhoest*) opgenomen, gelede woorden met een onvoorspelbare betekenis (*zeurkous*), en “zoveel mogelijk afleidingen (...) met achtervoegsels die niet meer productief zijn” (p. 31). Dit laatste om een begin te maken met “een verwaarloosd terrein binnen de etymologie” (p. 31). Daarmee stelt zij zich bloot aan kritiek op de criteria: hebben niet heel veel samenstellingen een betekenis die niet (geheel) doorzichtig is? En omgekeerd: wat doen *windmolen* en *arbeidsloon* in het bestand? Maar ook: waarom ontbreken zoveel improductieve suffixen? Waar zijn bijvoorbeeld de vervrouweljkende achtervoegsels *-in* en *-es*? Ik begrijp wel dat woorden als *boerin* en *negerin*, *barones* en *dichteres* in het bestand ontbreken – ze komen immers niet voor in het *EWB* – maar dat is niet de verklaring. Nee, vdS schaart vervrouweljkend *-in* expliciet op één lijn met *-e* onder de productieve achtervoegsels (p. 159-60), en van *-es* zegt ze dat het (samen met *-ster*) ‘zeer productief’ is in vrouwelijke persoonsnamen (p. 160). Dit in tegenspraak met de *Algemene Nederlandse spraakkunst* (*ANS*) en het *Morfologisch handboek* (*MH*) die deze achtervoegsels improductief noemen.

Etymologen zouden het haar niet kwalijk genomen hebben, als ze zich beperkt had tot de ongelede woorden, en ze zou zich deze kritiek hebben bespaard. Maar ik ben blij dat ze wél een groot aantal improductieve afleidingen heeft opgenomen, voldoende om te laten zien

hoezeer morfologisch onderzoek gebaat zou zijn met een datering. Voor het Engelse taalgebied is er Marchand (1969), maar wij hebben immers alleen het volkomen ahistorische *MH*. Hoe noodzakelijk is die datering niet om inzicht te krijgen in opkomst en verlies van productiviteit van de verschillende woordvormingsmogelijkheden, en van morfologische productiviteit in het algemeen. Of in processen als metanalyse en back formation. Tegelijkertijd illustreert haar materiaal dat we voorzichtig moeten zijn met het trekken van te snelle conclusies. VdS geeft bijvoorbeeld een aantal bijvoeglijke naamwoorden met bijbehorende zelfstandige naamwoorden op *-te* (p. 168-171). Het grondwoord is steeds ouder dan de afleiding; soms liggen er enkele decennia (*kalm – kalmte*) tussen, soms acht eeuwen (*ruim – ruimte*). *Koelte* is daarentegen voor het eerste aangetroffen in 1277, terwijl de eerste vindplaats van *koel* dateert uit 1287. Eén zo’n geval is natuurlijk geen reden om een proces van back formation aan te nemen – en vdS doet dat ook niet. Het wachten is gewoon op de ontdekking van een eerdere bron. “Een gevonden datering is altijd min of meer relatief en toevallig”, dateringen zijn “work in progress”, zoals vdS opmerkt (p. 34).

In het algemeen concludeert vdS “dat een woordvormingsprocédé niet van de ene dag op de andere verdwijnt” (p. 184). Willen we een dieper inzicht krijgen in productiviteitsveranderingen, dan is detailonderzoek nodig naar specifieke suffixen, en moet het materiaal ook anders worden samengesteld. Niet alleen de woorden die we anno 2000 nog over hebben, maar ook woorden die niet meer gebruikt worden, en geen beperking die nodig is vanwege de beheersbaarheid van het materiaal. In het geval van *-te*-suffigering betekent dit niet alleen de 23 afleidingen die kennelijk in het bestand voorkwamen, maar daarnaast *droogte*, *engte*, *holte*, *kilte*, *krapte*, *schaarste*, *slapte*, *verte*, *vroegte* en andere, het liefst natuurlijk zo compleet mogelijk.

Biedt haar behandeling van gelede woor-

den dus een aanlokkelijk perspectief voor verder onderzoek, er zit ook een gevaar aan, dat vdS overigens voldoende onderkent. Uit de verdeling over de eeuwen van de herkomst van de woorden (p. 144) zou de oppervlakkige lezer geneigd zijn op te maken dat in de twintigste eeuw het aantal leenwoorden (2850) bijna tien keer meer aan de uitbreiding van de woordenschat heeft bijgedragen dan het aantal inheemse (311). Voordat de Stichting LOUW alarm slaat over het oprukken van (vooral) het Amerikaans-Engels, waarschuwt vdS zelf al dat dit beeld is vertekend omdat het bestand vooral ongelede woorden bevat: “er wordt hier slechts geconstateerd dat de ongelede woordenschat vanaf de zestiende eeuw vooral werd uitgebreid door de overname van leenwoorden” (p. 146). Deze waarschuwing is natuurlijk zeer op zijn plaats, maar raakt even vergeten als verderop (p. 185) over de woorden van na 1950 wordt gezegd dat de meeste daarvan leenwoorden of afgeleide daarvan zijn.

De bijdrage van de (inheemse) ongelede woorden wordt juist overschat, want de meeste van die 311 zijn namelijk geleed, zoals we kunnen zien in de Chronologische lijst over die periode (p. 788-857), en in het bestand terechtgekomen via de hierboven besproken aanvullende selectie.

We zagen al aan *koelte* hoe kwetsbaar een datering van het eerste voorkomen van een woord(vorm) kan zijn. VdS bleek zich daar goed van bewust, maar meent terecht, dat haar materiaal wél de mogelijkheid biedt grote lijnen, tendensen en ontwikkelingen van de woordenschat te zien. Nog veel lastiger wordt het, als het gaat om de datering van een bepaalde (woord)betekenis. Het is heus geen toeval dat wel allerlei neologismenboekjes verschijnen, met daarin nieuwgevormde of ontleende woorden, en maar zo weinig boekjes met andere neologismen, namelijk nieuwe betekenissen van al bestaande woorden.

Een gangbare etymologische praktijk is om de oudste vorm van een woord te dateren,

ongeacht de betekenis; in het *EWB* worden huidige en oudere betekenissen vermeld. Omdat haar uitgangspunt telkens de ouderdom van onze huidige woordenschat is, dateert vdS in dit boek de huidige betekenis. De consequenties verwoordt ze glashelder met een voorbeeld: *aarzelen* in de betekenis ‘weifelen’ wordt gedateerd 1600, en niet in 1327 met de betekenis ‘terugwijken, achteruitgaan, terugkeren’, want die betekenis kennen we niet meer, en de datering 1327 voor ‘weifelen’ komt al helemaal niet in aanmerking, want die betekenis bestond toen nog niet (p. 43).

In haar inleiding (p. 45-54) bespreekt vdS de algemene principes van betekenisverandering (veralgemening, vernauwing, metaforiek en metonymie), die ze illustreert met voorbeelden. Semantici willen natuurlijk meer, bijvoorbeeld ook inzicht in oorzaken van betekenisverandering. Daarvoor zijn allereerst gegevens nodig, zoals naast de datering van de huidige, die van eerdere betekenissen van een woord. Ook hier weer: er is behoefte aan detailstudies, haar vooronderzoek doet verlangen naar meer. Waar ze een detail uitwerkt, blijkt naast haar sterkte in analyse van het materiaal, ook een zekere zwakte van haar opzet.

Als toelichting op deze kritiek nog kort iets over een substantiële paragraaf in hoofdstuk 4 (de chronologische ordening van woorden die behoren tot een bepaald thema of woordveld), over de “ontstaansbronnen van nieuwe woorden en nieuwe betekenissen” (p. 526-554). Het gaat daarbij volgens vdS niet om de indeling inheems-geleed, en evenmin om gelede versus ongelede woorden. De drie categorieën die ze behandelt lopen bovendien door de verschillende thema’s heen: eufemisering (*helpen* voor ‘castreren’, *k* voor ‘kanker’), versterkende bijvoeglijke naamwoorden (type *gloeiendheit*) en gemunte woorden, woorden waarvan de bedenker bekend is (*orenmaffia* van Karin Spaink). Over alledrie de groepen geeft vdS voorbeelden en toelichtingen die leesbaar en interessant zijn, maar de draagwijdte voor ver-

der taalkundig onderzoek weet ze niet steeds duidelijk te maken. Bij het gebruik van een verhullend woord ter vervanging van een als kwetsend ervaren woord, bedienen we ons volgens vdS vooral van bestaande woorden in een nieuwe betekenis, leenwoorden en verkorte woorden. Dat klinkt aannemelijk, maar volgt juist doordat samenstellingen en afleidingen in haar materiaal ondervertegenwoordigd zijn, niet echt uit haar onderzoek. Naast eufemismen vormen de versterkende bijvoeglijke naamwoorden een geheel andere groep. Hier gaat vdS behoorlijk de diepte in. Volgens haar zou bij oudere woorden van dit type sprake zijn van een ontwikkeling, van letterlijk naar figuurlijk gebruik, terwijl dergelijke adjectieven van na 1960 “wel eens direct hun leven als versterkingen kunnen zijn begonnen” (544-545). Een interessante hypothese: een semantische verandering die leidt tot het ontstaan van een gedeeltelijk nieuw benoemingsprocédé. Gemunte woorden blijken op dezelfde manier gevormd als woorden waarvan de munter niet bekend is (p. 554), een conclusie die doet vermoeden dat deze categorie vooral is behandeld omdat die zo ‘leuk’ is. Dat lijkt ook de enige noemer waaronder de drie behandelde categorieën samen te nemen zijn.

Met haar dissertatie mikt vdS zowel op geïnteresseerde leken als op taalkundigen, etymologen, morfologen en semantici. In die opzet is ze naar mijn oordeel over het algemeen zeer goed geslaagd. Wel moeten beide groepen lezers goed lezen om eventuele valkuilen waar vdS zelf wel degelijk voor waarschuwt, ook echt op te merken. Als taalkundige zou ik enkele onderdelen, hoe onderhoudend ook, wel willen inruilen voor een behandeling in de diepte, een ‘case study’ van een morfologische of semantische verandering. Maar wat overheerst, naast mijn ontzag voor haar kennis en mijn waardering voor haar goed gemotiveerde aanpak, is mijn bewondering voor het enthousiasme dat vdS weet te wekken voor vervolgonderzoek. Haar onderzoek en de manier waarop ze daar-

over schrijft, werken bijzonder aanstekelijk, en dat is de essentiële kwaliteit van goed onderzoek.

Ariane van Santen

Bibliografie

- Haas, W. de, en M. Trommelen (1993).** *Morfologisch handboek van het Nederlands*. 's-Gravenhage: SDU.
- Haeseryn W. e.a. (1997).** *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff/Deurne: Wolters Plantyn.
- Marchand, H. (1969).** *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Munich: Beck².

Signalementen

Fonologische atlas Nederlandse dialecten dln. II en III

Van de indrukwekkende *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* is aflevering 2 verschenen, die de delen II en III omvat. In de vierde jaargang van dit tijdschrift werd al een recensie aan het eerste deel van deze atlas gewijd, dat de representanten van de Westgermaanse korte klinkers in gesloten lettergreep behandelt aan de hand van 127 kaarten op folioformaat. De atlas is de eerste die gebaseerd is op een systematisch opgestelde vragenlijst waarin de gehele interne taalgeschiedenis is neergelegd. Het tweede deel gaat over het Westgermaanse korte vocalisme in *open* lettergreep, terwijl het derde deel de Westgermaanse lange klinkers en tweeklanken behandelt. De verschijnselen worden aan de hand van 153 taalgEOFgrafische kaarten uitvoerig toegelicht.

Bibliografische gegevens: J. Goossens, J. Tael-deman en G. Verleyen, *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel II: De Westgermaanse korte vocalen in open syllabe. Deel III: De Westgermaanse lange vocalen en dif-tongen. Gent: KANTL, 2000. XXX + 330 blz. ISBN 90 72474 36 8. EUR 123.

Jan Nijen Twilhaar

Grammatica's van het Nederlands

De afgelopen tijd verschenen er drie grammat-ica's van het hedendaags Nederlands, waarvan twee bij de Sdu. Dat er zo vlak na elkaar twee van dergelijke werken bij dezelfde uitgever ver-

schijnen, moet ermee te maken hebben dat beide boeken toch heel verschillend van inhoud zijn, zowel wat betreft de besproken onderwerpen, als de manier waarop de onderwerpen worden benaderd. De *Grammatica van het Nederlands* van Frida Balk-Smit Duyzentkunst gaat over de woordsoorten (deel I) en de zinsdelen (deel II). In dit werk komt de traditionele gram-matica op zeer basaal niveau aan de orde, waar-bij allerlei lastige constructies buiten de deur worden gehouden. Deel III geeft dan nog in kort bestek wat informatie over de herkomst van de grammatica: het ontstaan van de tradi-tionele grammatica, naamvallen en uitdrukkin-gen. Het boek is duidelijk geschreven voor een groot publiek en de auteur wil duidelijk maken dat grammatica een goed hulpmiddel is om hel-der te leren formuleren in de moedertaal, om andere talen te verwerven en om Nederlands als tweede taal te leren.

De *Grammatica van het hedendaags Nederlands* van Wim Klooster draagt als ondertitel *Een vol-ledig overzicht*. Dit uitgebreide werk gaat dan ook in op alle onderdelen van de grammatica, al komen de fonologie en de morfologie er wel érg bekaaid van af. Zeer uitvoerig zijn de gedeelten over de traditionele grammatica. Het boek bestaat uit acht hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is de inleiding, het tweede gaat over de spraakklanken, het derde over woordvor-ming. Hoofdstuk 4 bespreekt de woordsoorten, woordgroepen en zinnen. In het vijfde hoofd-stuk komen de zinsdelen aan de orde in de enkelvoudige zin. Hoofdstuk 6 gaat vervolgens over de samengestelde zin. Het zevende hoofd-stuk behandelt algemene verschijnselen, fan-toomverschijnselen, elliptische constructies,

Signalementen

Croma-zinnen, en dergelijke. Het achtste hoofdstuk ten slotte geeft enkele taalkundige adviezen. Dit hoofdstuk is een wat vreemde eend in de bijt, omdat het zich in een boek over taalkundige verschijnselen begeeft op het terrein van de taalbeheersing. Opmerkelijk is echter dat de auteur probeert om bij de besproken taalkwesties zo veel mogelijk descriptief te werk te gaan en daarbij dus een poging doet om de taalwerkelijkheid weer te geven, in plaats van bepaalde taalnormen voor te schrijven, zoals normatief werk zou doen. Ook in dit boek wordt expliciet gesteld dat grammaticale kennis de beheersing van de moedertaal vergroot en bevorderlijk is voor het leren van vreemde talen. Dit werk is duidelijk voor een minder breed publiek bedoeld dan het vorige boek.

De *Grammatica van de Nederlandse zin* van Willy Vandeweghe richt zich uitsluitend op de grammaticale structuur van de zin. Het boek is in de eerste plaats bedoeld als studieboek in de eerste cyclus van taal- en vertaalopleidingen en gaat uitgebreid in op de onderdelen van de enkelvoudige zin, de woordsoorten binnen de verschillende constituenten, de woordvolgorde in de zin (waarbij het onderwerp niet alleen syntactisch wordt benaderd, maar waarbij ook pragmatisch-communicatieve overwegingen een rol spelen), en ten slotte de samengestelde zin en de bijzinstypes.

Bibliografische gegevens:

Frida Balk-Smit Duyzentkunst, *Grammatica van het Nederlands*. Den Haag: Sdu, 2000. 244 blz. ISBN 90 5797 070 8. Fl 29,90.

Wim Klooster, *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een volledig overzicht*. Den Haag: Sdu, 2001. 412 blz. ISBN 90 12 09024 5. EUR 35,-.

Willy Vandeweghe, *Grammatica van de Nederlandse zin*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 2000. 365 blz. ISBN 90 5350 744 2. Fl 56 / BEF 980.

Jan Nijen Twilhaar

Lexicons

De belangstelling van de Nederlandse taalliefhebber voor het woord is groot, wat valt op te maken uit de vele lexicons die worden gepubliceerd. Het woord lexicon heeft verschillende betekenissen, maar ik doel nu op een verzameling termen, meestal alfabetisch geordend, die over een specifiek onderwerp gaat. Sommige lexicons zien met een zekere regelmaat het levenslicht, zoals verzamelingen van nieuwe woorden en uitdrukkingen in een bepaald jaar, andere zullen waarschijnlijk hoogstens af en toe, al of niet aangevuld met nieuwe gegevens, herdrukt worden, zoals een lexicon met woorden en uitdrukkingen uit de bijbel. De elf boeken die hieronder ter sprake komen, zijn in ongeveer een jaar tijd verschenen. Men kan aan deze rij gevoeglijk nog een aardig aantal titels toevoegen die dit tijdschrift niet bereikt hebben.

In *De taal van het jaar. Editie 2001* van Ewoud Sanders vinden we de nieuwe woorden uit 2000. Het gaat om ruim 400 nieuwe woorden en uitdrukkingen, die Sanders van commentaar voorziet. Doordat uitvoerig wordt belicht onder welke omstandigheden bepaalde woorden zijn ontstaan, krijgen we een aardig beeld van een reeks belangrijke gebeurtenissen van het afgelopen jaar. De auteur stelt dat kranten en tijdschriften hun positie als voornaamste bron voor taalvernieuwing aan het verliezen zijn en dat het internet de voornaamste bron voor het onderzoek van de levende taal is geworden. Achter in het boek zijn de woorden nog eens alfabetisch samengebracht, waarbij de nieuwe woorden en uitdrukkingen waaraan afzonderlijke artikelen zijn gewijd, vet zijn afgedrukt.

De Nederlandse taal is rijk aan woorden en uitdrukkingen als klaaglied, muggenziften, het gouden kalf, de ware Jakob, Wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in, die alle hun oorsprong in de bijbel vinden. In *Bijbels Lexicon* hebben Karina van Dalen-Oskam en Marijke Mooij-aart de woorden en uitdrukkingen uit de bijbel verzameld die we in het Nederlands van nu

kunnen aantreffen. De alfabetisch geordende lijst wordt voorafgegaan door een inleiding waarin een uitvoerige verantwoording wordt gegeven van het brongebruik, de aard van de ontlening en de structuur van de artikelen.

Indrukwekkend is het nieuwe boek van Marc De Coster: *Woordenboek van eufemismen en politiek correct taalgebruik*. Twee jaar geleden verraste hij woordenminnend Nederland en België al met zijn zeer uitgebreide woordenboek van neologismen. In zijn nieuwe boek bespreekt hij de taal van de fluwelen handschoenen: een ernstig conflict dat wordt afgezwakt tot een 'incident', sancties worden 'maatregelen'. Een transseksueel wordt wel een 'bouwdoos' genoemd, een drugsdealer heet een 'candyman'. Ziektes en bepaalde handelingen noemen we ook liever niet bij de naam: De Grote Ziekte (aids), grensoverschrijdend gedrag (incest, pedofilie, verkrachting), pacificeren (bloedig ingrijpen in een bepaald gebied). De auteur heeft zijn werk voorzien van een uitgebreide toelichting in de vorm van een Woord vooraf.

Verscheen al eerder een borrelwoordenboek van de hand van Ewoud Sanders, nu is er ook een *Alcoholisch spreekwoordenboek*, geschreven door M.A. van den Broek. Het boek bevat zowel spreekwoorden die nu nog in gebruik zijn, als spreekwoorden van vroeger.

Wim Daniëls schreef een lexicon over herhalingswoorden in het Nederlands en andere talen: *Komkom, tuuttuut, hoho*. Het boek bestaat uit elf hoofdstukken waarin de auteur ingaat op de status en aard van herhalingswoorden, op Nederlandse (*ai ai, drukdruk* e.d.) en buitenlandse vormen in het Nederlands (*beriberi, bonbon* e.d.), herhaling bij eigennamen (*bububu, didi, lolo* e.d.), letterherhalingen (*d.d., H.H.* e.d.), en vervolgens op herhalingswoorden in het Engels (*buzz-buzz, gee-gee* e.d.), Indonesische talen (*hati-hati, pura-pura* e.d.), Surinaams (*bribri, finifini* e.d.), Afrikaans (*tjakk-tjakkie, voel-voel* e.d.) en aboriginaltalen (*atnerte-atnerte, kumbo-kumbo* e.d.).

In *Dat is goud* heeft Manita Koop de tuin-

bouwtaal uit het Westland samengebracht. In tegenstelling tot het lexicon van Daniëls gaat het hier alleen om een alfabetische opsomming van woorden en uitdrukkingen.

Hetzelfde geldt voor *Beurstaal*, een zakenwoordenboek met oude en nieuwe beurstermen die regelmatig in de krant aan te treffen zijn, geschreven door Ton den Boon: het boek bevat weliswaar een inleiding, maar die is wel érg kort.

Ook nauwelijks een inleiding heeft het boek *Stijlfiguren* van dezelfde auteur, een overigens heel nuttig lexicon van veel bekende en minder bekende stijlmiddelen, zoals alliteratie, hyperbool, metafoor, oxymoron, parataxis, enzovoort.

In *Guido Gezelle Opbouw en analyse van zijn Bastaardwoordenboek* heeft Nienke Bakker de tekst van ongeveer zesduizend door Guido Gezelle beschreven fiches samengebracht, die samen zijn *Bastaardwoordenboek* vormen. De fiches komen uit twee dozen die deel uitmaakten van een *Woordentas* van ongeveer 140.000 fiches. Het woordenboek wordt voorafgegaan door een inleiding met de voorgeschiedenis, de samenstelling, de door Bakker gekozen vormgeving en een tot slot.

Hoe Nederlands is uw Nederlands nog? Is de ondertitel van het *Barbarismenwoordenboek* waarmee Bas Hageman op de markt komt. De auteur omschrijft barbarismen als vormen die "zonder noodzaak bestaande Nederlandse woorden, uitdrukkingen en zinsconstructies uit de gesproken en geschreven taal willen verdringen." Men kan natuurlijk bezwaar maken tegen de opmerking dat dit zonder noodzaak gebeurt. Als het geen eendagsvliegen blijken te zijn, heeft de taalgebruiker blijkbaar toch behoefte gehad deze barbarismen in zijn taal te integreren. Dit lexicon biedt een uitgebreide en interessante verzameling van barbarismen, maar de typografie is zo afzichtelijk dat ik me afvraag hoe de uitgever zoiets heeft kunnen laten passeren.

Oneliners en soundbites lijkt een pathologi-

Signalementen

sche anatomie van een taalgebied waarover menigeen zich opwindt: de overname van Engelse woorden in de Nederlandse taal. De auteur, Emile Bode, spreekt over de “onstuitbare opmars van het Nederengels” en karakteriseert dit verschijnsel als een virusinfectie. De “Engelse ziekte” zou bezig zijn ons land te veroveren. Honderden Engelse begrippen zouden moeiteloos door kristalheldere Nederlandse zijn te vervangen. De “tegenwoordige gebezigde jongerentaal” wordt in één adem genoemd met “absurde vervoegingen van het Nederengels”. Het boek is niet alleen voor lering en vermaak, maar ook bedoeld als waarschuwing. Het is me niet duidelijk hoe de schrijver aan de genoemde ziekte een eind kan maken, omdat alle geroep over taalverloedering helemaal niets uithaalt. Dit lexicon lijkt dan ook vooral ter lering te dienen voor lezers die over dezelfde aandoening tobben. Iedere taalliefhebber kan zich echter met dit lexicon vermaken, want het biedt een mooi overzicht van uit het Engels overgenomen begrippen.

Een leuk boek is het lexicon *Pierewaaien*, dat gaat over de herkomst van een aantal alledaagse woorden, zoals *akkefietje*, *griep*, *orang-oetan* en uitdrukkingen als *botje bij botje leggen* en *iemand in de luren leggen*. Het boek bevat een selectie van een etymologiequiz met meerkeuzevragen die in de periode 1998-2000 in het dagblad *De Gelderlander* heeft gestaan. De sleutel van de opdrachten staat achter in het boek. Het lexicon is voorzien van een inleiding door Nicoline van der Sijs.

Bibliografische gegevens:

Nienke Bakker, *Guido Gezelle Opbouw en analyse van zijn Bastardwoordenboek*. Gent: KANTL, 2000. 218 blz. ISBN 90 72474 35 X. EUR 22.

Emile Bode, *Oneliners en soundbites. De onstuitbare opmars van het Engels*. 's-Gravenhage: BZZTôh, 2001. 160 blz. ISBN 90 5501 884 8. EUR 9.

Ton den Boon, *Stijlfiguren*. Den Haag: Sdu, 2001. 166 blz. ISBN 90 12 09290 6. EUR 18,95.

Ton den Boon, *Beurstaal*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2000. 155 blz. ISBN 90 204 5901 5. NLG 29,90.

M.A. van den Broek, *Alcoholisch spreekwoordenboek*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2000. 111 blz. ISBN 90 204 5879 5. NLG 19,90.

Marc De Coster, *Woordenboek van eufemismen en politiek correct taalgebruik*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2001. 480 blz. ISBN 90 204 2044 5. EUR 36,26.

Karina van Dalen-Oskam en Marijke Mooijaart, *Bijbels lexicon. Woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu*. Amsterdam: Prometheus, 2000. 416 blz. ISBN 90 5333 923 X. NLG 49,50.

Wim Daniëls, *Komkom, tuutuuut, hoho. Over herhalingswoorden en herhalingsnamen*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2000. 136 blz. ISBN 90 204 5760 8. NLG 24,90.

Bas Hageman, *Barbarismen woordenboek. Hoe Nederlands is uw Nederlands nog?* Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2001. 224 blz. ISBN 90 204 5737 3. NLG 36,90.

Manita Koop, *Dat is goud. Tuinbouwtaal uit 't Westland*. De Lier: Adequaat, 2000. 51 blz. NLG 24,95. Het geld over te maken op giro-nummer 6308284 t.n.v. Adequaat communicatie-adviseurs bv, Hoofdstraat 88, De Lier.

Pierewaaien. Wat weer u over de herkomst van onze woorden? Den Haag: Sdu, 2001. 168 blz. ISBN 90 12 08991 3. EUR 12.

Ewoud Sanders, *De taal van het jaar. Nieuwe woorden en uitdrukkingen. Editie 2001*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2001. 143 blz. ISBN 90 204 5716 0. NLG 24,90.

Jan Nijen Twilhaar

Studies op het gebied van de cognitieve linguïstiek

De cognitieve linguïstiek werd in de jaren zeventig ontwikkeld. Binnen deze benadering van taalkennis wordt taal gezien als een deel van cognitieve capaciteiten van de menselijke geest, zoals perceptie, geheugen, emotie, enzovoort. Daarmee stelt de cognitieve linguïstiek zich op tegenover andere benaderingen in de taalwetenschap, zoals de generatieve taalkunde, waarin taal als een autonoom systeem wordt gezien, dat in principe losstaat van elk ander type kennis, vooral encyclopedische kennis. In het proefschrift *Lexicale variatie cognitief-semantisch benaderd* van Jos Swanenberg, vindt de benoeming van vogels in Zuid-Nederlandse dialecten, waar deze studie zich op richt, dan ook plaats door talige kennis (hier: semantische kennis) en encyclopedische kennis te combineren. Dat wil zeggen dat een lexicaal concept alle informatiegegevens in zich verenigt, dus zonder dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen linguïstische en extralinguïstische gegevens. De betekenis van een woord wordt hiermee gelijkgeschakeld met de inhoud van het concept.

Een veel breder terrein van de cognitieve linguïstiek wordt betreden in *Constructions in Cognitive Linguistics*, een bundel met lezingen die werden gehouden op de vijfde internationale conferentie over cognitieve linguïstiek in 1997 aan de VU te Amsterdam. De bundel bevat vijftien bijdragen waarin verschillende onderdelen van de grammatica aan de orde komen in talen als het Duits, Engels, Fijian, Grieks, Japans, Pools en Thai.

Bibliografische gegevens:

Jos Swanenburg, *Lexicale variatie cognitief-semantisch benaderd. Over het benoemen van vogels in Zuid-Nederlandse dialecten*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000. 236 blz. Er werd geen prijs vermeld. Men kan het boek bestellen bij de auteur; e-mail: J.Swanenberg@let.kun.nl.

Ad Foolen and Frederike van der Leek (eds.), *Constructions in Cognitive Linguistics. Selected papers from the fifth international cognitive linguistic conference, Amsterdam, 1997*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2000. XVI + 338 blz. ISBN 90 272 3684 4. NLG 150,00.

Jan Nijen Twilhaar

Onze Taal Taalkalender 2002

Aan de *Onze Taal Taalkalender 2002* werkten twaalf auteur mee. Maandag is het taalkronkel-dag. Saskia Aukema en Raymond Noë geven elke week op die dag een verzameling knipsels met fouten en dubbelzinnigheden uit de geschreven media. De dinsdag is gewijd aan de etymologie, die in handen is van Marlies Philippa. Op woensdag, de taaladviesdag, geven vier taaladviseurs hun visie op allerlei onderwerpen uit de Nederlandse taal. Donderdag is gezegde-dag. Riemer Reinsma gaat in op de herkomst van uitdrukkingen en gevleugelde woorden. Nieuw is de volksetymologiedag op vrijdag, die wordt verzorgd door Nicoline van der Sijs. Op zaterdag, de plattetaaldag, bespreekt Ewoud Sanders scheldwoorden, verwensingen, beledigingen, enzovoort. Andy en Astrid Baxter gaan op zondag, de anglogdag, in op overeenkomsten en verschillen tussen het Nederlands en het Engels.

Bibliografische gegevens: *Onze Taal Taalkalender 2002*. Den Haag: Sdu, 2001. 365 blz. ISBN 90 12 08968 9. EUR 13,50.

Jan Nijen Twilhaar

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Driemaandelijks Bladen*, *Leuvense Bijdragen*, *Naamkunde*, *Nederlands van Nu*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Spiegel*, *Southern African Linguistics and Applied Language Studies*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *VDW-berichten*, *De Woordenaar*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080
e-mail: jnt@xs4all.nl

Driemaandelijks Bladen

53 (2001), nr. 1-4

De hele jaargang van dit tijdschrift is als vierdubbelnummer in één band uitgebracht. In het eerste artikel, geschreven door Geja Kinds, wordt onderzocht wat wel en niet verandert in het West-Overijssels: *Een bössie uien en een kilo jappels*. J. Goossens houdt zich bezig met *De benamingen voor de geit in Oost-Nederland*. De bijdrage van A. Remmers gaat ook over diernamen: *Tiernamen in Siedlungsnamen zwischen Ems und Jade (2)*. C.J. de Moel Hzn boog zich over de *Doopnamen te Appingedam in de 17^{de} en 18^{de} eeuw*. Redmer Alma brengt verslag uit van zijn onderzoek naar de toponiemen *Oostrum en Eesterrecht*. Het artikel van J.B. Berns gaat over *Drente en de statenvertaling*. Verder bevat deze jaargang de tekst van een motie van tolerantie en attentie, waarin alle overheden, alle betrokken instellingen en alle sprekers in het Nederlandse taalgebied worden opgeroepen tot volledige maatschappelijk acceptatie van en uitdrukkelijker steun aan de van oudsher in dat gebied gespro-

ken variëteiten dan thans het geval is. Iedereen kan deze motie steunen en ondertekenen door een brief of e-mail te sturen naar (bijvoorbeeld) Siemon Reker (reker@let.rug.nl, Postbus 716 9700 AS Groningen).

Verder vinden we een aantal recensies in de rubriek *Boekbesprekingen*.

Naamkunde

33 (2001), nr. 1

Het eerste nummer van deze jaargang begint met een bijdrage van G. Bloothoofd over *Naamgeving binnen Nederlandse gezinnen tussen 1983 en 1999*. W. Van Osta gaat in op *De plaatsnaam Brakel*. De derde bijdrage is van T. Schoonheim en gaat over Pieterse, *een vrouwennaam uit de dertiende eeuw*. D. Boutkan deed onderzoek naar de naam *Grapperhaus(en)*. Het artikel van F. Claes ten slotte gaat over *De familienaam Lonis/Lonys en de heiligen Apollonius en Leonius*.

Verder vinden we een aantal boekbesprekingen in de rubriek *Recensies*.

Nederlands van Nu

49 (2001), nr. 5

In het vijfde nummer van deze jaargang vinden we onder meer een bijdrage van Siegfried Theissen, *Schrijft Knack Belgisch? (4)*, waarin de auteur het taalgebruik van het tijdschrift *Knack* onder de loep neemt. Van dezelfde auteur is het artikel *Haar ogen verrieden/verraadden haar*, waarin een aantal dubbelvormen van sterke werkwoorden voor het voetlicht komt. In zijn bijdrage *Spelen met taal* geeft Gilbert De Bruycker een aantal ideeën op het gebied van de taal voor het basis- en het voortgezet onderwijs.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

40 (2002), nr. 1

De eerste aflevering van deze nieuwe jaargang wordt geopend door Agnes Sneller en Agnes Verbiest met een genderlinguïstisch artikel, getiteld *Wie zijn wij?* De bijdrage van T. de Smet gaat over het belang en de perceptie van de zestiende-eeuwse spellingregelaar Pontus de Heuter: *Pontus De Voorloper*. Herman van der Heide leverde een bijdrage over *Prosodie en het taalonderwijs: "Watersnood" van Gerrit Achterberg*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken.

Ons Erfdeel

44 (2001), nr. 5

Het laatste nummer van deze jaargang bevat onder meer een artikel van Reinier Salverda over *De andere talen van Nederland*. In haar bijdrage *Van Terpstra tot Vandenbussche* belicht Ann Marynissen de familienamen in het Nederlandse taalgebied.

Ons Erfdeel

45 (2002), nr. 1

De eerste aflevering van deze nieuwe jaargang begint met een artikel van Marianne Thyssen over de *Taalstrijd in Europa*. Verder is in de rubriek Taal- en cultuurpolitiek een bijdrage opgenomen van Luc Devoldere: *Rapport Taalunie over het Nederlands in Europa*.

Onze Taal

71 (2002), nr. 1

Het kon natuurlijk ook niet anders dan dat het Nederlands van Máxima aan een kritisch onderzoek zou worden onderworpen. In het eerste nummer van de nieuwe jaargang geeft René Appel een beeld van het Nederlands van onze prinses als tweedetaalverwerper. Ton den Boon bespreekt nieuwe woorden van 2001. In het midden van dit nummer staat de uitslag van de enquête onder Onze Taal-lezers. In zijn artikel *Culibeeet, kippengate* laat Matthias Hüning zien hoe splinters van woorden een eigen leven kunnen gaan leiden. In haar rubriek *Etymologica* gaat Nicoline van der Sijs in op de uitbreiding van de woordenschat door middel van samenstelling. In *Alle aanwezigen behalve de kinderen* bespreekt Emmeken van der Heijden de rekenkundige eigenschappen van voegwoorden.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 2/3

Dit dubbelnummer is gewijd aan het congres "Taal en beeld", dat op 3 november 2001 werd gehouden. Er zijn bijdragen over de rol van taal in cartoons (Jos Collignon), over taal en beeld in strips (Kees Kousemaker en Margreet de Heer), over de taalcapriolen van de sportverslaggever (Humberto Tan), over heimwee naar taal in de reclame (Hans van Walbeek), over beeldcommunicatie (pictogrammen) (Paul

Mijksenaar), en over de opkomst (en ondergang) van de digitale beeldcultuur (Francisco van Jole). In haar rubriek *Etymologica* gaat Noline van der Sijs opnieuw in op de uitbreiding van de woordenschat: hoe *griep* ontstond uit *grijpen*.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

haar scriptie-onderzoek naar de Dialectsituatie in Groesbeek en Kranenburg: overeenkomsten en verschillen. Er is een enquête Gooise r. Ron Belemans zet de Zuid-Brabantse dialectverenigingen in het zonnetje. De rubriek *Nieuws uit de regio* bevat een uitvoerig overzicht van diverse projecten in Nederland en België. Verder is er een overzicht van congresdata.

Spiegel

17/18 (1999/2000), nr. 3/4

Dit dubbelnummer bevat onder meer de volgende bijdragen. Ton Vallen: *Veeltaligheid in de klas: een uitdaging voor beleid en praktijk*, Amos van Gelderen en Ron Oostdam: *Learning grammatical structures for revision of form and meaning. A classroom experiment*, en Heleen Strating en Anne Vermeer: *De digitale klas. Over (in-)efficiëntie van het inzetten van multimediale software in het tweede-taalonderwijs*.

Tabu

31 (2001), nr. 3/4

In dit dubbelnummer, dat deze jaargang afsluit, vinden we vier bijdragen. De eerste is van Petra Hendriks en Jan-Wouter Zwart over *Initiële coördinatie en de identificatie van woordgroepen*. Het artikel van Jack Hoeksema gaat over emfatische reduplicerende nevenschikking. De bijdrage van Marc van Oostendorp heeft als onderwerp nasaalvelarisering in het Afrikaans, het Nederlands en enkele andere talen. Albert Oosterhof sluit deze aflevering af met een artikel over *Tempus en genericiteit*.

VDW-berichten

2002, nr. 9

In deze aflevering vinden we onder meer de samenvattingen van de jaarvergadering 2001. Charlotte Giesbers geeft een samenvatting van

Ontvangen boeken

Marc De Coster, *Woordenboek van eufemismen en politiek correct taalgebruik*. Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2001. 480 blz. ISBN 90 204 2044 5. € 36,26.

Wim Daniëls, *Liefdeslexicon. Taal van haar zachtste kant*. Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2002. 141 blz. ISBN 90 204 0648 5. € 10,-.

Ewoud Sanders, *De taal van het jaar. Tweehonderdvijftig woorden die het aanzien van 2001 bepalen*. Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2002. 79 blz. ISBN 90 204 0198 x. € 6,95.

Ton Spruijt, *Johannes. Het groot Jannenboek*. Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2001. 172 blz. ISBN 90 204 2066 6. € 11,30.

J. Swanenberg, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering 1, vogels. Assen, Van Gorcum, 2001. 272 blz. ISBN 90 232 3755 2. € 34,-.

J. Swanenberg, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering 2, overige dieren. Assen, Van Gorcum, 2001. 293 blz. ISBN 90 232 3756 0. € 38,57.

J. Kruijssen, *Woordenboek van de Limburgse dialecten*. Deel III Inleiding Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering 1, vogels. Assen, Van Gorcum, 2001. 269 blz. ISBN 90 232 3753 6. € 38,57.

J. Kruijssen, *Woordenboek van de Limburgse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering

2, overige dieren. Assen, Van Gorcum, 2001. 256 blz. ISBN 90 232 3754 4. € 31,31.

Wie en wat in de neerlandistiek in Nederland en België. Woubrugge, IVN, 2001. 242 blz. ISSN 0928-1355. € 10,75.

Tieme van Dijk, *Blijmoedige beschouwingen over taal, tijd en mythen*. Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU, 2001. 178 blz. ISBN 90 72365 70 4. € 18,20.

Peter van der Geer, *De kunst van het debat*. Den Haag, Sdu, 2001. 174 blz. ISBN 90 12 09252 3. € 20,-.

Theo Stielstra, *E-mail, chat en messaging*. Den Haag, Sdu, 2001. 82 blz. ISBN 90 12 09287 6. € 11,34.

Internet Woordenboek. Den Haag, Sdu, 2001. 261 blz. ISBN 90 12 09294 9. € 14,-.

Ton van der Wouden en Hans Broekhuis (eds.), *Linguistics in the Netherlands 2001*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 2001. 243 blz. ISSN 0929-7332.

Geja Kinds, *Een bössie uien en een kilo jappels. Wat wel en wat niet verandert in het West-Overijsels*. Groningen/Kampen, Stichting Sasland/IJsselacademie, 2001. 70 blz. ISBN 90 6697 134 7. € 7,50.

René Appel e.a. (red.), *Taal en taalwetenschap*. Oxford enz, Blackwell, 2002. 375 blz. ISBN 0 631 23038 6. € 31,50.

Adelia Carstens & Heinrich Grebe (red.), *Taallandskap. Huldigingsbundel vir Christo van Rensburg.* Pretoria, Van Schaik, 2001. 178 blz. ISBN 0 627 02500 5. € 99,95.

S. Gillis en A. Schaerlaekens (red.), *Kindertaalverwerving. Een handboek voor het Nederlands.* Groningen, Martinus Nijhoff, 2000. 580 blz. ISBN 90 68 90503 1. € 42,-

Hans Van de Velde & Roeland van Hout (eds.), *'r-atics. Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/.* Brussel, Institut des langues vivantes et de phonetique, 2001. 201 blz. ISSN 0777 3692. Gratis.

ERRATUM

In het vorige nummer, 7.2, zijn abusievelijk de namen weggefallen van de auteurs van het eerste artikel: 'Argumentreductie in reflexieve onpersoonlijke constructies in het Heerlens en het Romaans'.

Dit waren:

Leonie Cornips en Aafke Hulk

